

Boekbesprekingen

Oudheid

- Judith Herrin, *Ravenna. Capital of Empire, Crucible of Europe* 123
KEVIN HOOGEVEEN
- Marion Meyer en Gianfranco Adornato (eds.), *Innovations and Inventions in Athens c. 530 to 470 BCE – Two Crucial Generations* 125
FLORIS VAN DEN EIJNDE

Middeleeuwen

- David Crouch en Jeroen Deploige (eds.), *Knighthood and Society in the High Middle Ages* 127
JIM VAN DER MEULEN
- Géza Pálffy, *Hungary Between Two Empires, 1526-1711* 129
NICOLETTE MOUT
- Louis Sicking, *De bijl van Sint-Olav. Op zoek naar Noorse kerschatten in de Nederlanden* 131
CHRISTIAN MANGER
- Frank Willaert, *Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen* 133
CLARA STRIJBOSCH

Nieuwe tijd

- Frans Blom, *Podium van Europa. Creativiteit en ondernemen in de Amsterdamse Schouwburg van de zeventiende eeuw* 135
JAN BLOEMENDAL
- Frans Blom en Olga van Marion, *Spaans toneel voor Nederlands publiek* 137
JAAP DE HAAN
- Johanna Ferket, *Hekelen met humor. Maatschappijkritiek in het zeventiende-eeuwse komische toneel in de Nederlanden* 139
TIM VERGEER

- Jean-Philippe Rey, *Les hommes de Bonaparte. La conquête du pouvoir, 1793-1800* 141
 JOS GABRIËLS
- Nieuwste tijd*
- Nele Beyens, *Els Borst. Medicus in de politiek* 143
 HILDE LAVELL
- Jan Breman, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kritiek* 145
 PHILIP POST
- Jelle Gaemers, *Willem Drees. Daadkracht en idealisme* 147
 DAVID VELTMAN
- Nancy Jouwe (ed.), *Gendered empire. Intersectional perspectives on Dutch post/colonial narratives* 149
 BERTEKE WAALDIJK
- Fransje Kuyvenhoven, *Een monument voor de BKR. De geschiedenis van een spraakmakende kunstenaarsregeling (1949-1987)* 151
 ARNOLD WITTE
- Pieter Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* 153
 KLAAS VAN BERKEL
- Auke van der Woud, *Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940* 155
 KRISTIAN MENNEN
- Bruno Yammine, *Fake news in oorlogstijd. Duitse mediamanipulatie en de Flamenpolitik (1914-1915)* 157
 BRUNO DE CORTE
- Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend*
- Dipesh Chakrabarty, *The Climate of History in a Planetary Age* 159
 ZOLTÁN BOLDIZSÁR SIMON
- Hilde De Weerdt en Franz-Julius Morche (eds.), *Political Communication in Chinese and European History, 800-1600* 161
 MARJOLEIN 'T HART

- Jessica Dijkman en Bas van Leeuwen (eds.), *An Economic History of Famine Resilience* 163
GLORIA ROMÁN RUIZ
- Manfred Hettling en Wolfgang Schieder (eds.), *Reinhard Koselleck als Historiker. Zu den Bedingungen möglicher Geschichten* 165
CHIEL VAN DEN AKKER
- Selma Leydesdorff, *Oral history. De mensen en hun verhalen* 167
SUSAN HOGERVORST
- Diederick Slijkerman en Henk te Velde (eds.), *Slotakkoord. Het einde van politieke levens* 169
CHRIS HIETLAND
- Milja van Tielhof, *Consensus en conflict. Waterbeheer in de Nederlanden 1200-1800* 171
TIM SOENS
- Eric Vanhaute, *Peasants in World History* 173
AMBER STRIEKWOLD

Oudheid

Judith Herrin, *Ravenna. Capital of Empire, Crucible of Europe* (Allen Lane; Londen, 2020) 537 p., ill., krt., € 39,99 ISBN 9781846144660

De herontdekking van een vergeten hoofdstad

Ravenna is de vergeten westelijke hoofdstad van het christelijk Romeinse Rijk. Judith Herrin, een historica die haar sporen ruimschoots verdiend heeft als het aankomt op geschiedschrijving van het Byzantijnse Rijk, biedt de lezer in dit boek een gedetailleerd portret van de Noord-Italiaanse stad in een periode van grofweg 400 tot 800 n.Chr. Zij voert de lezer van keizer Honorius' keuze om het welgelegen Ravenna tot hoofdstad te maken, via de Gotische koning Theoderic en Byzantijnse gouverneurs, naar de tijd waarin Aken de hoofdstad werd van een nieuw Karolingisch rijk. Herrin noemt Ravenna de eerste 'Europese' stad door haar gemengde cultuur met Romano-Italiaanse, Gotisch-Germaanse en Grieks-Byzantijnse invloeden. De stad heeft, aldus Herrin, als kruispunt en smeltkroes van culturen een onuitwisbare indruk op vroegmiddeleeuws Europa achtergelaten.

De keuze voor Ravenna in de periode ligt niet voor de hand. Herrins stadspportret toont het Middellands Zeegebied in een tijd die historici meestal classificeren als de Late Oudheid, een periode die sinds Peter Brown's *The World of Late Antiquity* (Londen 1971) meer onder de aandacht is gekomen. Zij schaarst zich in het debat over de Late Oudheid duidelijk meer aan de zijde van Brown dan aan die van de school die, in navolging van Edward Gibbons *Fall and Decline of the Roman Empire* (Londen 1776), weinig positief is over de periode na de 'gouden tijd' die eindigt met het overlijden van Marcus Aurelius. De komst van het christendom luidde volgens deze school het einde van de

klassieke beschaving in. Herrin geeft ook haar eigen draai aan de classificering van de periode. Zij geeft de voorkeur aan het betitelen van de periode 284-600 n.Chr. (of in dit geval: 814) als 'Vroeg Christendom' in plaats van als Late Oudheid, omdat de laatste term te veel op het voorgaande betrokken zou zijn en te weinig de vindingrijkheid en vernieuwing van de periode tot uitdrukking zou brengen (p. xiii-xiv).

Herrins geschiedenis is vooral een christelijk verhaal. Theologische twisten krijgen ruim de aandacht en de geschiedenis van Ravenna is op sommige momenten bijna uitsluitend de geschiedenis van haar aartsbisschoppen en kerken. Dit is deels te wijten aan het bronnenmateriaal. Een van de voornaamste bronnen is het negende-eeuwse *Liber pontificalis: sive vitae pontificum Ravennatum*. Herrin weet desondanks op twee manieren haar verhaal te balanceren. Met behulp van papyri en het overige niet-kerkelijke bronnenmateriaal tracht zij het alledaagse leven in Ravenna te reconstrueren.

Toch is het christelijke element van het narratief niet enkel afhankelijk van de bronnen. Zo begint de beschrijving van het iconoclasme met een nagenoeg apologetisch stuk over christelijke beeldenverering (p. 328-330) en redt God respectievelijk Constantinopel van een Arabische armada en paus Martinus I van een Byzantijnse moordaanslag (p. 251, 254). De lezer doet er goed aan zich bewust te zijn van Herrins perspectief, vooral in een boek waarin christelijke sektarische conflicten een hoofdrol spelen. Herrins keuze om de

periode als 'Vroeg Christendom' te betitelen komt hiermee eveneens in een ietwat ander licht te staan.

Dit betekent echter niet dat Herrins boek te weinig inclusief is. De auteur heeft uitgebreid aandacht voor alle verschillende culturen die Ravenna kleurden en doet haar best om al het beschikbare bronnenmateriaal op te nemen. De nalatenschap van Theoderics Goten en de blijvende, al zij het tanende, herinnering aan Ariaans overwicht in de stad, blijven onderdeel van Herrins verhaal. Zij maakt in levendige beschrijvingen de symbiose van Grieks, Romeins en Gotisch aanschouwelijk met vernuftig bronnengebruik zonder los te zingen van het aannemelijke.

De geschiedenis van Ravenna die Herrin de lezer biedt, speelt zich af op de as Rome-Constantinopel. Invloeden van buiten deze steden worden besproken, maar altijd in relatie tot paus of keizer. Hiermee blijft de auteur bij haar bedoeling. Herrins Late Oudheid

en Vroege Middeleeuwen zijn een stuk minder donker dan een breed publiek zou verwachten. Toch maakt haar onderneming nieuwsgierig naar wat er nog meer mogelijk is aangaande geschiedschrijving in de gekozen tijdsspanne. Wellicht zijn er naast Ravenna andere invalshoeken denkbaar van waaruit dit onderdeel van het verleden evenzeer een meer eigen gezicht krijgt.

Judith Herrin heeft op haar eigen meesterlijke wijze de geschiedenis van Ravenna tot leven gebracht. Zijzelf zegt als jongedame al in de ban te zijn geraakt van de stad door de vijfde-eeuwse mozaïeken. Dankzij haar boek, waarin het veelsoortige bronnenmateriaal en de gevarieerde culturele samenstelling van de beschreven stad de *tesserae* gelijken van de zo gevierde mozaïeken, zal ongetwijfeld een breed publiek een fascinatie ontwikkelen voor de stad en de beschreven periode.

Kevin Hoogeveen, Universiteit van Amsterdam

Marion Meyer en Gianfranco Adornato (eds.), *Innovations and Inventions in Athens c. 530 to 470 BCE – Two Crucial Generations* (Phoibos; Wenen, 2020) 296 p., ill., € 98,00 ISBN 9783851612363

Twee gouden generaties in Athene

Twee cruciale generaties Atheners aan weerszijde van het jaar 500 v.Chr. waren getuige van een serie ingrijpende gebeurtenissen die niet alleen verstrekkende politieke gevolgen hadden, maar ook fundamentele vernieuwingen in het Griekse culturele bewustzijn teweegbrachten. De eerste generatie was verantwoordelijk voor de omverwerping van de tirannie en de verankering van een democratisch bestel. De tweede lokte een conflict uit met het machtige Perzisch-Achaemenidische Rijk. Dit conflict leidde enerzijds tot de vernietiging van Athene (480-479 v.Chr.), en anderzijds tot de wederopbouw en de totstandkoming van de Delisch-Attische Zeebond in 478 v.Chr. onder leiding van Themistokles. Beide gebeurtenissen, de invoering van de democratie en het Atheno-Griekse verzet tegen de Perzen, hadden grote invloed op de geschiedenis van het Aegeicum en van grote delen van het wijdere Middellandse Zeegebied gedurende de vijfde en vierde eeuw v.Chr. De invloed op de cultuurgeschiedenis was zo mogelijk nog verstrekkender en zonder meer van langduriger aard. De vijfde eeuw v.Chr. zag het ontstaan van een 'humanistisch' wereldbeeld in het werk van filosofen als Protagoras, Sokrates en Aristoteles, denkers wier werk tot op heden van invloed zijn. Deze *human-turn* kan evenzeer worden waargenomen in het werk van historici als Herodotus en Thucydides, of dat van de tragici Aeschylus en Sophocles. Maar de meest direct waarneembare weerslag van het veranderende wereldbeeld vond plaats in de kunsten met de introductie van de 'klassieke stijl', zowel in de Atheense vaasschilderkunst als in de monumentale sculpturen op de Acropolis.

Het boek van Meyer en Adornato is een uitwerking van een workshop in Wenen (2019) en een conferentie in Pisa (2018). Deze bijeenkomsten richtten zich in de eerste plaats op de laat-archaische en vroeg-klassieke stijl, wat zich weerspiegelt in de tijdspanne die het boek bestudeert. Het doel van het boek is niet gelegen in het onderscheiden van deze twee stijlen, iets waar onderzoekers zich in het verleden op hebben blindgestaard. De opzet is breder en diepgaander. Door te focussen op vernieuwingen en uitvindingen in deze bredere periode vermijden de auteurs gereduceerde conclusies die uiteindelijk slechts betrekking hebben op het classificeren van stijlkenmerken en het bepalen van het precieze moment van overgang tussen de twee stijlen. Daarmee past het boek uitstekend in een tijdsgeest die onderkent dat historische veranderingen evolutionair van aard zijn. Dat wil niet zeggen dat revoluties niet plaatsvinden, maar wel dat ze slechts begrepen kunnen worden in een ruimere historische context. Meyer en Adornato stellen dan ook terecht vast dat de overgang van laat-archaisch naar vroeg-klassiek alleen begrepen kan worden binnen het kader van de vernieuwingen en uitvindingen van de twee generaties waar in de titel aan gerefereerd wordt. Uiteraard is ook deze visie een reductie, zoals blijkt uit het feit dat slechts een van de hierboven genoemde Griekse innovators – Aeschylus – actief was binnen de tijdspanne van dit boek. Het is echter een nuttige reductie omdat het zin en onzin van een enge (kunsthistorische) periodisering aan de orde stelt.

Twee andere beperkingen die de auteurs zichzelf opleggen zijn de geografische focus

op Athene (met twee tamelijk willekeurige uitzonderingen: Syracuse en Egina) en de aandacht voor materiële cultuur. Iedere auteur moet zichzelf grenzen stellen, maar de eerste van deze twee is wellicht wat makkelijker te verdedigen dan de tweede. Meyer en Adornato verontschuldigen zich door te vermelden dat innovaties ook buiten Athene plaatsvonden, maar dat het bronmateriaal uit Athene nu eenmaal in kwantitatief opzicht superieur is. Daar ligt echter een diepere realiteit aan ten grondslag die onvermeld blijft in het boek, namelijk dat de hoeveelheid uit Athene overgebleven vazen, beelden, monumenten en gebouwen op zichzelf een afspiegeling is van de enorme dynamiek en wil tot vernieuwing die er juist in Athene plaatsvond – vergelijk de rol van Parijs en in Parijs woonachtige kunstenaars in de cultuurgeschiedenis van het *fin de siècle*. Het is deze dynamiek, het resultaat van een unieke samenloop van sociaaleconomische en politieke omstandigheden, die de thematiek van dit boek zo belangrijk maakt, omdat het de opkomst van Athene als dominante cultuurhistorische speler in de Griekse wereld helpt verklaren.

Juist in dat licht is de beperking tot de materiële cultuur teleurstellend. Het houdt de kunsthistorische en iconografische focus immers in stand. De bijdragen die zich met die thematiek bezighouden, zijn echter van

bijzonder hoge kwaliteit en zullen ongetwijfeld een blijvende weerslag vinden. Na een uitgebreide, tweedelige introductie door Meyer met een overzicht van de belangrijkste thematische discussiepunten laten Barringer ('When Does "Classical" Begin?') en Adornato ('Body in Transition') zich in met de huidige stand van zaken met betrekking tot de fundamentele veranderingen die de stilistiek, en dan met name de behandeling van het menselijk lichaam, in deze periode ondergingen. De meest substantiële bijdragen zijn ongetwijfeld de stukken over de introductie van roodfigurig aardewerk van Rotroff en Kunze, en daarnaast de bijdrage van Lynch, die aantoont dat de datering van dit aardewerk gevolgen heeft op de datering van archeologische contexten in, maar vooral ook ver buiten Athene. Noemenswaardig zijn verder de bijdragen van di Cesare en Goette over stedelijke ruimtes en de aan burgerschap gerelateerde contributies van Walter-Karydi en Meyer zelf. Redactie en uitgever hebben zich ingespannen om een goed leesbaar en rijk geïllustreerd boek samen te stellen, met nauwelijks typografische vergissingen en mooie zwart-wit en kleurenfoto's. Een boek, kortom, dat in geen enkele gespecialiseerde bibliotheek mag ontbreken.

Floris van den Eijnde, Universiteit Utrecht

Middeleeuwen

David Crouch en Jeroen Deploige (eds.), *Knighthood and Society in the High Middle Ages* (Leuven University Press; Leuven, 2020) 317 p., ill., € 59,50 ISBN 9789462701700

Een bundeling van traditie en innovatie

Studies over ridders en ridderlijkheid kennen een lange historiografische traditie. Het beeld van de geharnaste en gehelmde ruiter te paard, met een lans onder zijn door metaal beschermde oksel geklemd, is al sinds de romantiek een van de eerste associaties die men heeft bij 'de middeleeuwen'. En dat is eigenlijk nog steeds zo. Ridders worden vaak voorgesteld als bloeddorstige strijders die de gesel waren van Kerk en keuterboer, of als edele voorvechters van hoofse idealen en beschermers van jonkvrouwen. Ondanks deze stereotypische voorstellingen verschijnen er vooral sinds de jaren 80 van de twintigste eeuw regelmatig hoogwaardige academische publicaties over dit thema die een langzame historiografische koerswijziging voortbrachten in het onderzoek naar middeleeuwse ridderlijke elites. De meeste publicaties staan in de traditie van het nog steeds ongeëvenaarde *Chivalry* (1984) van de Britse historicus Maurice Keen. Dat geldt ook voor de hier besproken bundel onder redactie van David Crouch (een leerling van Keen) en Jeroen Deploige. Net als in Keens studie ligt de nadruk op de interactie tussen abstracte conceptualiseringen van ridderlijkheid en op de concrete sociale geschiedenis van deze stand.

De bundel werd samengesteld naar aanleiding van het congres 'Noble Warriors or Warring Nobles? The Complications of Knightly Identity in the High Middle Ages', dat in 2015 plaatsvond in Gent. De oorspronkelijke reikwijdte van het congres werd echter uitgebreid om leemtes op te vullen. Zo is via de bijdragen van Claudia

Wittig en Jörg Peltzer het Heilige Roomse Rijk toegevoegd als onderzoeksregio en zijn ook andere historische actoren belicht, waaronder vrouwen en ('illegitieme') kinderen. Vooral die laatste verbreding van de focus is prijzenswaardig. De oorspronkelijke bijdragen aan het congres richtten zich voornamelijk op thema's als het martiale karakter van de middeleeuwse elites – de '*knighthood*' zijde van de tweeledige titel – en lieten zo de bredere '*society*' wat onderbelicht. Tekenend is dat het oorspronkelijke congres volledig verstoken was van vrouwelijke sprekers. De redacteuren waren zich hier duidelijk van bewust en hebben de adequate beslissing genomen om de horizons te verbreden.

En die beslissing betaalt zich uit. De meer 'traditionele' hoofdstukken zijn stuk voor stuk van hoog niveau, van de bijdrage van de constructief-dwarsliggende gigant Dominique Barthélémy tot de minutieus uitgeplozen studie van Jean-François Nieuw. Maar het zijn overwegend de latere toevoegingen die de meest innovatieve conclusies opleveren. Elk van de vijf delen van de bundel omvat wel zo'n bijdrage. Naast elf hoofdstukken bevat het boek ook een inleiding die grotendeels bestaat uit een historiografisch overzicht van de hand van David Crouch. Dit is een nuttige toevoeging, vooral omdat deze *status quaestionis* ook meteen de blokkades in het onderzoeksveld verraaft. Crouch geeft vooral aan dat er nog een gebrek is aan samenwerkingen tussen '*political, military and literary history*' (p. 3). Toch lijkt dit me een onderwaardering voor decennia aan studies die de raakvlakken tussen deze subdisciplines

al verkend hebben (o.a. Georges Duby, Craig Taylor en Maurice Keen zelf). De ware pistes voor vernieuwing lijken mij ten eerste een bredere focus op de 'samenleving' en niet in de laatste plaats een uitbreiding van het blikveld naar vrouwelijke actoren. Ten tweede moet worden toegewerkt naar een ruimer theoretisch kader dat kruisbestuiving met andere tijdperioden mogelijk maakt. Gelukkig levert een deel van de hoofdstukken wel degelijk vruchtbaar materiaal op dit vlak.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de hoofdstukken 'The Chivalric Family' van Sarah McDougall en 'The Chivalric Woman' van Louise J. Wilkinson, twee bijdragen die een soort tweeluik vormen hoewel ze in verschillende delen van het boek zijn geplaatst. Op basis van onderzoek naar Noord-Frankrijk en een breed bronnencorpus waaronder kronieken en leenregisters, pleit McDougall voor een bredere definitie van de 'ridderlijke familie', dat wil zeggen, een die omvattender is dan de gangbare conceptualisering waarin de nadruk ligt op bloedverwantschap en afstamming in mannelijke lijn. McDougall pleit ervoor om de ridderlijke familie te beschouwen als 'een breed opgevatte verwantschapsgroep, bestaande uit mensen met een gedeeld gevoel (*sense*) van niet louter mannelijke, maar zelfs voornamelijk vrouwelijke afstamming' (p. 100). Dat 'gevoel' van verwantschap omvatte aangetrouwde familieleden en gevierde voorouders, waaronder 'voormoeders' en buitenechtelijke kinderen. Daarmee was deze familie verre van een statisch geheel. De basis lag bij een gedeelde

motivatie tot behoud van eigendommen en titels en de voorspoed van de familieleden. Wilkinson betoogt dat 'ridderlijkheid' geen exclusief mannelijke aangelegenheid was. Zo kwam de middeleeuwse aristocratische ideologie en levenswijze zowel onder invloed van vrouwen als mannen tot stand. Aan vrouwelijke zijde uitte dit zich ook niet louter in 'deugdelijk' gedrag. Hoewel zij niet werden geacht om te vechten, participeerden vrouwen wel degelijk in het martiale aspect van de aristocratische leefwijze, bijvoorbeeld door mee te helpen in het uitrusten van toernooistrijders en een actieve rol te spelen in het beheer van de kasteelhuishouding en het bestuur van de heerlijkheid.

Dit soort bijdragen zorgt ervoor dat dit boek niet enkel interessant is voor specialisten. Het hoofdstuk van McDougall faciliteert bijvoorbeeld niet alleen vergelijkingen tussen verschillende Europese regio's, maar biedt ook een comparatief kader op langere termijn. Haar ruimere begrip van de ridderlijke familie problematiseert impliciet het idee van de 'uitstervingsgraad', een pijler van de meeste historische onderzoeken naar de (laatmiddeleeuwse) adel. Het is dit soort prikkelende insteken die helpen om het enigszins logge onderzoeksveld in nieuwe richtingen te duwen. En door het traditionele letterlijk met het nieuwe te bundelen, levert het boek van Deploige en Crouch daar een bijdrage aan.

Jim van der Meulen, Universiteit van Gent

Géza Pálffy, *Hungary Between Two Empires, 1526-1711* (Indiana University Press; Bloomington, 2021) 318 p., ill., krt., tbl., € 42,50 ISBN 9780253054654

Tussen twee vuren

De auteur, als onderzoeker verbonden aan de Hongaarse Academie van Wetenschappen, publiceerde in 2009 het gezaghebbende werk *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. Dit nieuwe boek kan beschouwd worden als een vervolg hierop. Pálffy schetst een waar panorama van de Hongaarse geschiedenis tussen twee grootmachten. Begin- en eindpunt van de behandelde periode zijn bijzonder betekenisvol. 1526 is het jaartal van de door de Osmanen gewonnen slag bij Mohács (in het stroomgebied van de Donau), die leidde tot de opsplitsing van het koninkrijk Hongarije in drie delen: Koninkrijk Hongarije onder de Habsburgers in het westen, Osmaans Hongarije in het midden, en Zevenburgen, de Osmaanse vazalstaat onder een Hongaarse vorst, in het oosten. Voortaan was het land een slagveld tussen de Habsburgse vorsten, de Osmaanse sultans en af en toe de vorsten van Zevenburgen. Het jaar 1711 markeert een terugkeer van het Habsburgs gezag over geheel Hongarije na de herovering van het Osmaanse deel en de beëindiging van de onafhankelijkheidsoorlog onder leiding van de Zevenburgse vorst Ferenc II Rákóczi.

De driedeling van het land leidde ertoe dat elk gebied een geheel eigen geschiedenis kreeg. De geschiedenis van Hongarije is dus niet meer als een eenheid te beschouwen noch te beschrijven. Vandaar dat de auteur, ondanks de heldere en goed te verdedigen indeling van zijn boek in 22 korte hoofdstukken, geregeld gedwongen is kruisverwijzingen naar een passage in een ander hoofdstuk te plaatsen.

Het komt goed van pas dat de auteur aanvankelijk zijn sporen als militair historicus

verdiende en in dat vakgebied als geen ander thuis is. De zestiende en zeventiende eeuw tonen voor Hongarije immers een aaneenschakeling van dood en verderf: oorlogen, schermutselingen, verwoestingen, belegeringen en niet te vergeten regelmatig voorkomende verdrijvingen van grote groepen inwoners, gevolgd door de komst van andere groepen in hun plaats. Pálffy heeft daarnaast oog voor de invloed van de internationale politiek, niet alleen van de Habsburgse keizers, maar ook van andere Europese staten. Het spreekt vanzelf dat de *ups* en *downs* van de Osmaanse politiek en hun uitwerking op Osmaans Hongarije als een bolwerk tegen de Habsburgers eveneens in dit kader worden belicht. Veel aandacht is er tevens voor de machtspositie van de standenvergaderingen en hun functie, zowel in Koninkrijk Hongarije als in Zevenburgen.

Het boek behandelt echter veel meer dan louter militaire of politieke geschiedenis. Economische ontwikkelingen, die lang niet altijd ongunstig uitvielen dankzij export naar de rest van Europa, komen uitvoerig aan bod. De sociale geschiedenis vindt haar neerslag in besprekingen van de talrijke etnische en demografische veranderingen, bijvoorbeeld de vestiging van Roemenen en Serven in bepaalde gebieden of de lotgevalen van vele adellijke families. De auteur bespreekt het aanvankelijke succes van het protestantisme en de heropleving van het katholicisme, alsmede de positie van de christenen in Osmaans Hongarije en de kortstondige periode van godsdienstige tolerantie in Zevenburgen. Culturele ontplooiing wordt geanalyseerd aan de hand van de bloei van de Hongaarse literatuur, architectuur en

kunst, een bloei die zich opvallend genoeg ook voordeed in oorlogssituaties.

Op veel plaatsen gaat Pálffy op grond van recent onderzoek in tegen voorstellingen uit de oudere, veelal nationalistisch gekleurde, Hongaarse historiografie. Zo plaatst hij doen en laten van de Habsburgers veelal in een aanzienlijk gunstiger licht dan voorheen, te beginnen met de periode direct na de slag bij Mohács. Ferdinand I zag het Koninkrijk Hongarije zeker niet uitsluitend als een welkome buffer tegen Osmaanse expansie waar weinig aandacht aan hoefde te worden besteed, maar spande zich daarentegen bijzonder in voor de verbetering van de militaire verdediging en de stroomlijning van het bestuur. De mislukte onafhankelijkheidsoorlog van Ferenc II Rákóczi in het begin van de achttiende eeuw wordt in zoverre genuanceerd, dat er niet meer gesproken moet worden van een volgroeide Zevenburgse staat en leger, die ook maar enigszins vergelijkbaar waren met andere Europese staten. Rákóczi wordt

ook iets minder een nationale held, nu de Hongaarse geschiedschrijving niet meer kan negeren dat hij steun zocht bij het Osmaanse Rijk, dat op dat moment toch nog steeds werd gezien als een bedreiging voor Europa.

Een alomvattend Engelstalig werk als dit over de geschiedenis van het vroegmoderne Hongarije bestond tot nu toe niet. Het zal zeker zijn waarde bewijzen voor eenieder die zich met Midden-Europa in dit tijdvak bezighoudt. Ten behoeve van lezers die weinig of niet vertrouwd zijn met de Hongaarse geschiedenis zijn allerlei nuttige hulpmiddelen als bijlagen toegevoegd: veel duidelijke kaarten, goed uitgezochte illustraties, een politieke en militaire chronologie, een lijst van vorsten en hoogwaardigheidsbekleders, een glossarium en uitstekende registers. Het boek wordt afgesloten met een uitvoerige bibliografie, waarbij Hongaarse titels in het Engels zijn vertaald.

Nicolette Mout

Louis Sicking, *De bijl van Sint-Olav. Op zoek naar Noorse kerkschatten in de Nederlanden* (Walburg Pers; Zutphen, 2021) 258 p., ill., € 24,99 ISBN 9789462496545

A Treasure Hunt in the North

In two ways, Louis Sicking's *De bijl van Sint-Olav* is a treasure hunt. On the one hand, the book traces the literal treasure of the Norwegian church which in 1537 had left the country together with its last archbishop, Olav Engelbrektsson. Fleeing the new Protestant ruler of Denmark and Norway, the archbishop resorted to the Low Countries and took with him valuables and relics, among them the titular axe of St. Olav. On the other hand, the search for the scattered sources around this episode of Northern European history has led the author on a quest for historical gems in Dutch, Belgian, and Norwegian archives. Sicking utilizes his findings to follow the archbishop's flight along three lines of research. First, by observing Olav Engelbrektsson and his entourage through the lens of microhistory, the author vividly illustrates the European embeddedness of political and religious conflicts in sixteenth century Scandinavia. Second, the book's analysis of the disputes around the archbishop's inheritance contributes to the current buzzing research of the New Diplomatic History by shining light on the diplomatic agency of urban magistrates. Finally, the treasure itself serves to comment on the material aspect of Christian belief in the early days of the Reformation.

The first chapter introduces the reader to the political conflicts in the decades following the dissolution of the Union of Kalmar in 1523. The personal union had been incorporating the three Scandinavian kingdoms under the Danish crown since 1397. After Sweden's separation several pretenders contended for the Danish-Norwegian throne. Their ambitions soon became intertwined

with the religious conflicts of the early Reformation and Olav Engelbrektsson manoeuvred between the different parties to secure the autonomy of the Norwegian church. His attempts ultimately placed him in opposition to the Protestant victor of the conflict, Danish king Christian III.

The archbishop's subsequent flight in 1537 leads to the following two chapters in which Sicking, through the lens of microhistory, illuminates the European scale of the conflict. Due to dynastical interests, Emperor Charles V had interfered in the struggles for the Danish throne. Olav Engelbrektsson's support for the imperial candidate allowed him to flee Trondheim on several Dutch ships which originally had been intended for a military expedition to Copenhagen. Yet, Sicking does not only follow the steps of the archbishop himself, but also two prominent members of his retinue who had accompanied him into exile. Both men managed to build a career abroad due the need for professionals of violence and diplomacy in the international conflicts of the sixteenth century. Exhibiting a highly pragmatic approach to religious division, both eventually returned to Norway and Denmark into the service of their former enemies.

The fourth chapter turns to the actual treasure of the Norwegian church and its material and liturgical value. Since the archbishop had left a substantial amount of relics and treasures in Norway, Sicking also follows the history of St. Olav's shrine in Trondheim, as well as gold and jewellery which Christian III had shipped to Copenhagen. Parts of the treasure transported to Denmark have been rumoured to have gone

lost in a shipwreck. Based on the thorough reading of Dutch privateering documents, Sicking can indeed reconstruct a potential spot of the accident.

In the fifth chapter, Sicking returns to political history by analysing the diplomatic aftermath of the archbishop's death in 1538. Several powerful parties considered themselves legitimate heirs to the Norwegian church's treasure which Olav Engelbrektsson had left in the hands of a trading partner in Deventer. The city's magistrate, therefore, soon found himself at the centre of diplomatic disputes and Sicking illustrates how the council skilfully employed tactics of protraction to prevent damages to its burghers and merchants. In 1548, the treasure was finally handed over to palsgrave Friedrich II who had acted as Charles V's candidate to the Danish throne ten years before. A short sixth chapter provides a brief look into the modern search for the treasure and the archbishop's archive in Germany before the book ends with a conclusion, an epilogue, and an overview of several central sources.

Norwegian late medieval or early modern history, it is probably fair to say, constitute a rather blank spot even for many historians. Just for introducing it to a wider readership

– in a highly readable writing style – Sicking would deserve praise. The author, however, does not stop there but also provides original research into a crucial episode of Scandinavian history, the fate of the Norwegian church treasure as well as a valuable contribution to the history of (urban) diplomacy. Of his three chosen strands of research, Sicking's heart appears to be more with these political and diplomatic topics. Although the fourth chapter can provide some insights into the materiality of Christian religion, it sticks out between the more substantial politically themed sections. The extensive description of St. Olav's shrine, the inventories of the treasures and explanations of their liturgical function divert the reader from the otherwise clearly followed narrative path. Yet, these minor points notwithstanding, the book is highly recommended for anyone interested in Northern Europe in the transition from the Middle Ages to early modernity. Considering its value for Norwegian historiography, it stands to hope that a translation into Norwegian or at least English will follow soon.

Christian Manger, Universiteit van Amsterdam

Frank Willaert, *Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen* (Prometheus; Amsterdam, 2021), 783 p., € 65,00 ISBN 9789044634693

Willaert liefdeslied

‘Hebban olla uogala nestas hagunnan.’ Met dit schamele zinnetje, dat rond 1100 in een handschrift met Oudengelse preken werd neergepend, begint de geschiedenis van de lyriek in de Nederlanden. Vergeleken met de overvloed uit omringende cultuurgebieden is er tot 1430 weinig echt Middelnederlandse lyriek overgeleverd. Toch weet de Antwerpse emeritus hoogleraar Frank Willaert in zijn levenswerk *Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen* een rijk panorama te schetsen van drie eeuwen dichten en zingen over de liefde. Woekerend met wat wél bewaard bleef, geeft Willaert de Nederlandstalige brokstukken een plaats binnen het geheel van de West-Europese lyriek. Vanaf het begin maakt hij duidelijk dat de studie van de Nederlandstalige lyriek zich voor de middeleeuwen niet kan beperken tot de huidige landsgrenzen. De Nederlanden vormden een culturele eenheid met het oude Lotharingen, waarvan het Maas-Rijngebied – grofweg de streek Aken-Keulen-Maastricht – de ruggengraat vormde. In dit lyriekland bij uitstek kwamen werken van troubadours en trouvères én werken van Zuid-Duitse *Minnesang* bij elkaar en ontwikkelde zich in de veertiende eeuw een nieuwe mode van korte refreinliederen die zich verspreidde naar alle windstreken. Uit dit gebied stamt ook een aantal handschriften met Nederlandstalige lyriek.

Daar waar het schrijven van liedjes tegenwoordig niet geldt als een serieuze tijdsbesteding voor bestuurders, was dat in de Middeleeuwen anders. Troubadours, *Minnesänger* en Nederlandstalige dichters-zangers bevonden zich niet zelden in de hoogste regionen van de samenleving. Een

van hen was hertog Jan I van Brabant, nog altijd bekend om zijn liedje met het refrein ‘Harba lori fa’. In een knappe analyse weet Willaert aan te tonen dat Jan I zich met zijn kleine reeks liederen, overgeleverd in het beroemde Zürichse Manessehandschrift, bevond op het snijpunt van invloeden uit de Germaanse *Minnesang* en Franse vormen. Ook Jans voorganger Veldeke, waarschijnlijk een hofclericus, zat niet in een geïsoleerd randgebied te dichten. Hij bevond zich met regelmaat aan een hof waar de Staufische keizer aanwezig was en kende het werk van zijn dichtende tijdgenoten goed. Veldekes liederen gaan, naar goede hoofse traditie, over de minnaar die smacht naar zijn afstandelijke geliefde, maar de ogenschijnlijke conventionaliteit wordt doorbroken door slimme pointes, waarin de klaagzangen van de troubadours en *Minnesänger* een ironische draai krijgen. De hoofdstukken over deze helden van het eerste uur van het middeleeuwse Nederlandse liefdeslied worden doorsneden door een onverwachte derde, de mystica Hadewijch, die een belangrijke plaats in dit boek krijgt toebedeeld. Hadewijch wilde met haar leven en werk een leidend voorbeeld zijn voor een kring van volgelingen die, net als zij, met hart en ziel streefden naar de liefde tot God. In haar liederen betoont Hadewijch zich schatplichtig aan de Latijnse lyriek van haar tijd, maar vooral ook aan de Noord-Franse trouvères.

Het omvangrijke hoofse chanson heeft in het Nederlandstalige gebied nooit echt voet aan de grond gekregen, maar des te groter was het succes van de kleinere vormen met refrein die rond 1300 tot ontwikkeling kwamen en met hun talrijke herhalingen

uitnodigden tot meezingen en meebewegen. Die werden midden veertiende eeuw in het Maas-Rijngebied zo populair dat de Oostenrijker Heinrich der Teichner kon mopperen: 'De hele wereld is Rijnlands geworden. De oude Minnesang is helemaal uit de gratie, ze springen tegenwoordig als kikkers en zingen alsof ze gewurgd worden!' Je hoort je oude oom tekeergaan over de Beatles. Deze kleinere refreinliederen waren veel gemakkelijker te maken en mee te zingen dan de complexe hoofse chansons. Het maken van dergelijke liedjes gold als proeve van hoofs gedrag, zoals ook galante conversatie en paardrijden dat waren. Ze verspreidden zich snel over een ruim gebied. Met de verbreiding van de kleine refreinvormen veranderde ook het liefdesconcept. De hoofse liefde, waarin een minnaar zich dienstbaar betoonde aan een vrouw op een voetstuk, maakte plaats voor een wederzijdse en meer gelijkwaardige relatie.

Met de veertiende eeuw verschenen als uit het niets in de Middelnederlandse literatuur drie grotere lyriekhandschriften: het Haags liederenhandschrift, het Berlijns liederenhandschrift en het Gruuthusehandschrift, alle van rond 1400 of enkele decennia later. Met deze drie handschriften krijgt Willaert wat vastere grond onder de voeten, al blijven vooral de eerste twee handschriften moeilijk te plaatsen. Het Haagse Liederhandschrift, dat in het onderzoek langzamerhand was toegeschreven aan het Haagse hof, lijkt toch eerder in het Nederrijngebied thuis te horen. Het Berlijns is vermoedelijk nog

iets zuidelijker te situeren, ondanks de aanwezigheid van 'echt' Middelnederlandse tekstgedeelten in beide handschriften. Voor het Berlijns liederenhandschrift, het meest raadselachtige van de drie, toont Willaert aan dat het bijzonder veel dansvormen en oproepen tot dans bevatte. De taal vertoont een palet aan variaties op een Middelnederlandse literatuurtaal, waarin Middelnederlands en Middelhoogduits naar elkaar toegebogen zijn. Bevat dit handschrift het repertoire van een Middelnederlandse dansmeester met toegang tot een Nederlandstalige boekenverzameling?

Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen wordt besloten met een uitvoerige bespreking van het Gruuthusehandschrift dat omstreeks 1400 in Brugge geschreven werd. Sinds het in 2007 vanuit België verkocht werd aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, is er veel onderzoek verricht naar dit kroonjuweel van de Middelnederlandse lyriek. Dat wordt briljant samengevat en vindt zijn hoogtepunt in een pleidooi voor opname in het pantheon van Nederlandse letteren van de vermoedelijke dichter van Gruuthuse: Jan van Hulst.

Frank Willaert maakt zich nergens makkelijk vanaf. Hij wikt en weegt, maar laat ook niet na knopen door te hakken en weet bij alle oog voor detail de grote lijn vast te houden. Zijn precieze analyses zijn gegoten in een flonkerende, heldere stijl die het lezen tot een genot maakt. *Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen* is een meesterwerk.

Clara Strijbosch, Universiteit Utrecht

Nieuwe tijd

Frans Blom, *Podium van Europa. Creativiteit en ondernemen in de Amsterdamse Schouwburg van de zeventiende eeuw* (Querido; Amsterdam, 2021) 504 p., ill., € 15,99 ISBN 9789021425788

De Amsterdamse Schouwburg als nationaal Europees podium: toneelproductie en handel

Deze studie gaat over de Amsterdamse Schouwburg aan de Keizersgracht als centrum van creatieve industrie in een internationaal netwerk van toneelschrijvers en toneelstukken. De oprichting zelf in 1638 was al een product van ondernemerschap. Om kritiek van dominees bij voorbaat te pareren ging de opbrengst naar goede doelen: de armen- en wezenzorg. Op het toneel van de Schouwburg verschenen niet alleen stukken van Shakespeare, maar ook en vooral vertaalde komedies van Spaanse auteurs. Dat is opmerkelijk in een tijd waarin de Republiek in oorlog was met 'Spanje'. Maar zoals vaker gold ook hier dat commerciële belangen belangrijker waren dan de politiek. Vanuit de Schouwburg verspreidde de opvoering van toneelstukken zich over de noordelijke streken van Duitsland, Scandinavië en de Baltische landen.

Frans Blom presenteert een levendig boek, met zwier geschreven, dat veel informatie bevat en de rol van het publiek bij de repertoirekeuze belicht. Hij bouwt het boek op in dertien hoofdstukken, met vooraf een 'Welkom' en aan het eind een extra hoofdstuk 'Napraten'. De titels van de hoofdstukken zijn ook met verve gekozen: 'Een nieuw podium', 'Zilvervloot', 'Het plein van de Vrede', 'Van slavernij tot prinselijke pracht' en 'Het Kack-huys van de Hel', om er een paar te noemen. Ook hierin toont Blom zijn imaginaire kracht. In elk hoofdstuk staan een thema (liefde, wraak), een of meer bijbels-historische onderwerpen (Jozef, Esther) en een of meer toneelstukken

(*Le Cid*, *Aran* en *Titus*) centraal. De meeste populaire stukken kwamen uit het buitenland en werden in het Nederlands vertaald. Vondels Gijsbrecht van Aemstel, geschreven voor de opening van de Schouwburg, is de grote uitzondering, omdat het geen vertaling is van een buitenlands stuk. Desondanks, of juist daarom, was het de 'steady-seller' van het repertoire van de Schouwburg.

Bloms studie past in de Amsterdamse aandacht voor het fenomeen 'creatieve industrie', dat onderzocht wordt in het grote project *Golden Agents* en waarvan Claartje Rasterhoffs *Painting and Publishing as Cultural Industries* (2016) een belangwekkend product is. Blom kon goed gebruik maken van *Onstage*, de online database over de Schouwburg, waar hij zelf het initiatief toe nam. Het is een mooi voorbeeld van de toepasbaarheid van *digital humanities* voor literair-historisch onderzoek.

In zijn verantwoording is Blom soms wat terughoudend. Zo ontbreekt er in de bibliografie één studie die aan de basis staat van veel onderzoek naar het toneelrepertoire in Amsterdam: *Academie en Schouwburg: Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665* uit 1983, van Elise Oey-de Vita en Marjo Geesink, een overzicht dat ik hier graag met ere memoreer. Het wordt overigens wel vermeld in *Spaans toneel voor Nederlands publiek*, het prachtige deeltje in de *Zeven Provinciën* reeks dat Blom met Olga van Marion schreef. Zo zijn er meer kleine slordigheden. Op het omslag prijkt Gerard van Honthorsts *Lachende violist* (1624), een schilderij dat overigens ook al

Frans-Willem Korstens *A Dutch Republican Baroque* (2017) sierde. Waar Korsten een goede verantwoording geeft, beperkt Blom zich tot 'Gerrit van Honthorst'. Op pagina 161 komt het onderschrift niet met de bijbehorende afbeelding overeen. Blom vertaalt Johan van Heemskercks motto 'Veniam pro laude' met 'Gunst als lof' (p. 155), waarbij dit intrigerende motto wel enige uitleg had mogen krijgen. Het is ontleend aan Ovidius, *Tristia I*, 7, 31 (et veniam pro laude peto, ik zoek genade / vergiffenis in plaats van lof). Waarom koos Van Heemskerck dit motto? Als Van Heemskerck dan het liefdesdrama *Le Cid* in het Nederlands vertaalt voor de Schouwburg, roept dat meteen vragen op naar de mogelijkheden om dit soort stukken op de planken te brengen.

Misschien passen ze niet bij het publieksboek dat *Podium van Europa* is, maar veel vragen die onmiddellijk bij de lezer opkomen worden niet gesteld. Ik noem er een paar: Hoe uniek was het Amsterdamse toneelbedrijf? Waarom werd juist Amsterdam zo'n knooppunt van literaire tradities? Had dat te maken met het kosmopolitische karakter van de stad? Maar dat zou voor veel meer steden (denk aan Londen, Parijs en Brussel) kunnen gelden. Was de handelstraditie van de

Republiek een bepalende factor? Hoe stond het succes van het internationale theater in Amsterdam ten opzichte van Frankrijk, ook een land dat bekend staat om zijn internationale uitstraling? Blom doet dit soort vragen af in zijn 'Welkom' met: 'Omdat van andere theatertradities in Europa soortgelijke materialen beschikbaar komen, zal het in de toekomst mogelijk zijn om de prestaties van de Amsterdamse Schouwburg te vergelijken met buitenlandse grote theaterinstituten als de *Comédie-Française* uit Parijs. Dat moet nu nog even wachten.' (p. 14) De Franse en Engelse tradities zijn echter al redelijk goed doorgespit, al kan ook daar altijd nog meer onderzoek naar gedaan worden. Desondanks zijn er wel degelijk mogelijkheden om dergelijke vragen te stellen en – in elk geval gedeeltelijk – te beantwoorden. Deze studie, waarin de Schouwburg als 'Podium van Europa' wordt gepresenteerd, zou aan kracht hebben gewonnen en de Europese focus ervan zou overtuigender zijn geweest, als deze vragen wel waren gesteld. Maar al met al heeft Blom een bijzonder leesbaar boek geschreven over de culturele geschiedenis van de Amsterdamse Schouwburg.

Jan Bloemendal, Huygens ING

Frans Blom en Olga van Marion, *Spaans toneel voor Nederlands publiek* (Verloren; Hilversum, 2021) 88 p., ill., tab., € 15,00 ISBN 9789087046866

Spaans drama op de Amsterdamse planken

Joost van den Vondel mag voor ons de bekendste toneelschrijver van de Gouden Eeuw zijn, het publiek van de zeventiende-eeuwse Amsterdamse schouwburg bezocht liever uitvoeringen van Spaanse auteurs als Félix Lope de Vega Caprio en Pedro Calderón de la Barca. Met deze verrassende mededeling openen Frans Blom en Olga van Marion hun boekje *Spaans toneel voor Nederlands publiek*, dat deel uitmaakt van de *Zeven Provinciën* reeks. Aan de hand van Calderóns kaskraker *Sigismundus, prince van Poolen* (vertaling van *La vida es sueño*), dat tussen zijn première in 1654 en het einde van de achttiende eeuw 148 werd opgevoerd, bespreken de auteurs de geschiedenis van Iberische toneelstukken in de Nederlanden. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar opvoeringen in Amsterdam.

Voor de kenner zal de populariteit van de Spaanse komedies in de Amsterdamse Schouwburg geen verrassing zijn, maar in de literatuur- en toneeloverzichten ontbreken ze grotendeels. Blom en Van Marion, respectievelijk docent Historische Nederlandse Letterkunde en docent Oudere Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, geven als verklaring dat hun voorgangers door de tijdgeest gedwongen waren zich te richten op 'echt' Nederlands toneel. Spaanse stukken werden als 'vreemd' beschouwd en vielen daardoor lang buiten de boot, ook al waren hun opvoeringen destijds populairder dan Nederlands toneel. Een overzicht van toneelopvoeringen in de Republiek zonder aandacht voor het Spaanse toneel is, aldus beide letterkundigen, als een overzicht van de Nederlandse bioscoop met weglating van Hollywood-films. Het boekje herstelt deze omissie met een overzicht van

alle Spaanse stukken die in de Amsterdamse schouwburg zijn opgevoerd.

Met hun onderzoek naar Spaanse komedies belichten Blom en Van Marion drie aspecten van de vroegmoderne toneelpraktijk, namelijk de aantrekkingskracht van het Spaanse toneel, de verspreiding van deze stukken van 'het ene cultuurcentrum' naar het andere en de publiekservaring. De auteurs gebruiken Calderóns *Sigismundus* om deze aspecten toe te lichten en om de lezer kennis te laten maken met de dramatische kanten van het Spaanse toneel. De aantrekkingskracht van het Spaanse toneel komt uit Calderóns stuk goed naar voren. *Sigismundus* is een Poolse prins, die door zijn vader in een toren is opgesloten uit angst dat zijn zoon hem zal vermoorden. Het hoogtepunt van de voorstelling is het experiment waarbij de prins als in een droom uit zijn toren wordt gehaald en voor één dag koning is. Het experiment mislukt jammerlijk en *Sigismundus* wordt snel weer opgeborgen (maar aan het einde komt alles goed!). De moderne lezer maakt zo kennis met de dramatiek, emoties, lotswendingen en dubbele bodems, ook filosofische, van dit soort toneelstukken. Nieuw aan het Iberische toneel was volgens Blom en Van Marion de ruimte die er was voor vrouwen.

Interessant is hoe *Sigismundus* vanuit Spanje op de planken van de Amsterdamse schouwburg terecht kwam. In Brussel, het bestuurscentrum van de Zuidelijke Nederlanden, werd het stuk opgepikt, in het Nederlands vertaald en door rondreizende theatergezelschappen mee naar Amsterdam genomen. Blom en Van Marion spreken in dit verband over '*cultural transfer*'. Onderdeel

hiervan zijn ook de aanpassingen van *Sigismundus* voor de Noord-Nederlandse markt. De Brusselse vertaler voegde al edellieden en burgers toe aan de lijst met personages en de bewerkers van de Amsterdamse drukkerij *Lescaillie* schraptten bijvoorbeeld verwijzingen naar God en naar lastige theologische kwesties, zoals de goddelijke voorbestemming. Overigens werden veel andere Spaanse toneelstukken in Amsterdam geïntroduceerd door Sefardische joden, in het bijzonder door de vertaler Jacobus Barocas.

Het derde aspect, de publiekservaring van het Spaanse toneel, is minder overtuigend onderbouwd. De auteurs wijzen onder andere op de grote aanpassingen aan *Sigismundus* uit 1767, waarmee het stuk beter aansloot bij de Frans-classicistische smaak en de veranderende burgerlijke moraal. Wat de

veranderende smaak zegt over de publiekservaring, laten zij in het midden.

Blom en Van Marion hebben met *Spaans toneel voor Nederlands publiek* een onderhoudend boekje geschreven over een relatief onbekende zijde van de Nederlandse toneelgeschiedenis. Met aanstekelijk enthousiasme maken ze aan de hand van *Sigismundus* overtuigend duidelijk dat Spaans toneel hiervan een wezenlijk onderdeel was. Daarnaast is er ruim aandacht voor de moderne kanten van het letterkundige onderzoek, zoals voor *girlpower*, *crossdressing* (genderrollen) en *cultural transfer*. Wellicht zou meer aandacht voor de latere receptie van het Spaans toneel nog duidelijker maken waarom dit genre in de literatuurgeschiedenis ontbrak.

Jaap de Haan, Universiteit Utrecht

Johanna Ferket, *Hekelen met humor. Maatschappijkritiek in het zeventiende-eeuwse komische toneel in de Nederlanden* (Verloren; Hilversum, 2021) 313 p., € 35,00 ISBN 9789087048617

Lachen tegen je eigen spiegelbeeld

Veel onderzoek wordt er niet gedaan naar komisch toneel uit de zeventiende eeuw en zeker niet naar de maatschappijkritiek die daar vaak in is vervat. Het gepubliceerde proefschrift van Johanna Ferket vult nu een groot deel van die leemte. Ferkets onderzoek is een systematische verkenning van maatschappijkritiek in zeventiende-eeuws komisch toneel in Antwerpen, Amsterdam en verschillende kleinere steden zoals Lier en Delft. Haar onderzoek is verdeeld over vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk fungeert als inleiding. Daarin problematiseert Ferket de benaderingen van vroegmodern komisch toneel. Zo prijst ze het feministische onderzoek van Maria-Theresia Leuker uit 1992 en het onderzoek naar het komische spel met bedrog en illusie van René van Stipriaan uit 1999. Ferket geeft echter aan dat er in het voorgaande onderzoek nauwelijks oog is geweest voor de maatschappijkritiek die wel degelijk in dit toneel te vinden is.

De auteur hanteert een brede definitie van maatschappijkritiek: 'elke vorm van kritiek op het gedrag, de daden en handelingen van mensen, gericht op de werkelijkheid buiten de toneelwereld' (p. 22). Daarbij richtte ze zich voornamelijk op stukken die verwezen naar specifieke locaties in Amsterdam of Antwerpen of naar specifieke personen; naar mijn mening een verstandige keuze om op basis daarvan het onderwerp maatschappijkritiek te bespreken. Ferket identificeert in dit corpus 51 maatschappijkritische thema's die ze heeft opgenomen in een database. Een bijlage met daarin een overzicht van alle thema's per toneelstuk wordt echter niet geboden, wat zonde is. Als alternatief had een verwijzing naar de locatie van de database

op internet kunnen volstaan. Dat neemt niet weg dat de 51 thema's zeer interessante inzichten bieden over het soort maatschappijkritiek dat toneelschrijvers hadden in de zeventiende eeuw.

Hoofdstuk 2 biedt een uitgebreide inventarisatie van de 51 geïdentificeerde thema's. Dit hoofdstuk is een rijke bron van informatie voor literatuur- en cultuurhistorici die geïnteresseerd zijn in de zeventiende-eeuwse ergernissen van een diffuus schouwburgpubliek. Ferket behandelt bijvoorbeeld reflecties op de veranderende mode, ergernissen over Duitsers en buitenlanders, religieuze fanatici en het commentaar van en op vrouwen. Opvallend bij dit laatste thema is dat het vrouwbeeld stevast door de ogen van mannelijke auteurs wordt beschreven en dat er geen enkele komedie of klucht van een vrouwelijke auteur wordt behandeld, iets wat Ferket alleen in de algemene conclusie problematiseert. Volgens Ferket zijn er namelijk geen zeventiende-eeuwse kluchten overgeleverd van vrouwen. Toch meent de auteur dat de uitspraken van en over vrouwelijke toneelpersonages waardevol zijn op basis van ander onderzoek dat stelt dat het vrouwbeeld in komisch toneel niet uitsluitend negatief is, maar genuanceerd. Mijns inziens had het betoog wel nog aan meer kracht gewonnen als Ferket in dit verband de machtsverhouding tussen de mannelijke komedie- of kluchtschrijver en de vrouwen en vrouwelijke personages over wie wordt geschreven had onderzocht.

Een sterk punt van hoofdstuk 2 is dat Ferket een overzicht geeft van de soorten maatschappijkritiek die in komisch toneel voorkwamen. De letterkundige of historicus

vindt hier vooral aanknopingspunten om komisch toneel te betrekken in het eigen onderzoek naar de zeventiende-eeuwse maatschappij. Met name de toneelstukken die actuele kritiek bieden op enkele Amsterdamse schouten wekken interesse, maar waar de kritiek precies in schuilt of wat de historische achtergrond is van de kritiek, blijft vaak noodgedwongen achterwege vanwege de grote hoeveelheid thema's die Ferket wil behandelen. Zo noemt ze de interessante casus van *Klucht van ick ken je niet* (1664) van Jan Bara. Ze beschrijft hoe Bara het stuk in Haarlem situeert, hoewel het publiek makkelijk de link kon leggen met de toenmalige Amsterdamse schout Lambert Reyns. De schout in Bara's stuk is een gokker en een alcoholist, maar Ferket doet geen uitspraken over de historische schout. Bovendien eindigt ze haar analyse van Bara's stuk met de opmerking dat de schout in deze klucht ook gewoon een typische kluchtfiguur is, wat haar eerdere identificatie van de schout met Reyns verzwakt. In deze en andere casussen laat Ferkets algemene inventarisatie niet toe om dieper in te gaan op specifieke gevallen en blijft de lezer nieuwsgierig naar de specifieke context achter de kritiek.

In hoofdstuk 3 biedt Ferket wel de gewenste diepere analyse van de in hoofdstuk 2 besproken thema's. Wat hier opvalt, is dat niet alleen casussen uit Amsterdam en Antwerpen ter sprake komen, maar ook komisch toneel uit Delft en Lier. Aan bod komen onder andere de Amsterdamse toneelschrijver Willem Dirckszoon Hooft, de Antwerpenaar Willem Ogier, de Delftse auteur Gerrit Corneliszoon van Santen en

Cornelis de Bie uit Lier. Ferket laat overtuigend zien dat deze auteurs reageerden op plaatselijke misstanden en dat die misstanden zeker niet generiek, maar locatie- en tijdsgebonden waren. Voor elke auteur wordt dezelfde structuur aangehouden: leven en werk van de auteur in kwestie, gevolgd door een bespreking van de belangrijkste maatschappijkritische onderwerpen in diens oeuvre. Zo bleek Ogier bijvoorbeeld op het 'fake news' in Antwerpse kranten en op de Antwerpse tulpenmanie te reageren.

Hoofdstuk 4 behandelt ten slotte de verschillende strategieën die auteurs konden inzetten om kritiek te leveren op de maatschappij zonder een boete of strafvervolging te riskeren. Hieronder vallen de monologen en referentiële uitweidingen, maar ook dialogen. Voor de historicus is de overeenkomst tussen de dialoog en het zogeheten 'praatje' interessant, een vergelijking die Ferket naar mijn mening terecht maakt. Verder passeren anekdotes en verhalen, roddels, moraliserende spreekwoorden, het *exemplum*, humor, de parodie en karikaturen de revue. Om strafvervolging of censuur te voorkomen, pasten auteurs dikwijls zelfcensuur toe. Ferket legt uit dat Bredero in zijn *Spaanschen Brabander* (1617) bijvoorbeeld geen verwijzing maakte naar werkelijke personen, maar slechts in het algemeen zijn publiek een spiegel wilde voorhouden. Die strategieën laten tevens zien dat auteurs voorzichtig te werk gingen en dat de moderne lezer helaas niet snel grote politieke schandalen zal ontdekken in het komische toneel van de zeventiende eeuw.

Tim Vergeer, Universiteit Leiden

Jean-Philippe Rey, *Les hommes de Bonaparte. La conquête du pouvoir, 1793-1800* (Perrin; Parijs, 2021) 320 p., € 22,00 ISBN 9782262080594

Napoleon als netwerker

Wat een enorm verschil tussen de Napoleon Bonaparte van juni 1793 en die van juni 1800, tussen de 23-jarige artilleriekapitein, die als berooide, van Corsica verdreven vluchteling landde in Toulon, en het 30-jarige staatshoofd van de Franse Republiek, dat zijn nieuwe bewind definitief grondvestte met zijn overwinning in de slag bij Marengo. Hoe Napoleon erin slaagde om in zeven jaar aan de macht te komen, is het onderwerp van het nieuwste boek van Jean-Philippe Rey, geschiedenisleraar in Lyon, die al verscheidene publicaties over de napoleontische periode op zijn naam heeft staan. Zoals de titel van zijn studie aangeeft, richt de auteur zich op degenen die Napoleon vanaf 1793 aan zich wist te verbinden en die hem op enigerlei wijze behulpzaam waren bij het gestaag versterken van zijn positie. Met hun steun waagde hij in november 1799 de staatsgreep van *18 Brumaire*.

De door Rey gekozen invalshoek is niet origineel. Al in 1977 onderzocht Werner Gisselmann in zijn zwaar theoretische *Die brumairianische Elite* hoe en waarom verschillende groepen binnen de Franse bovenlaag Napoleon aan de macht brachten, terwijl Isser Woloch in *Napoleon and his collaborators* uit 2001 het doen en denken van de *Brumairiens* probeerde te doorgronden door zich te concentreren op een aantal individuele medestanders. Beide werken ontbreken overigens in Rey's schamele literatuurlijst, die louter Franse titels bevat. Maar het is met veel onderzoek naar het napoleontische tijdvak als met een caleidoscoop: telkens wanneer men deze schudt, vertonen dezelfde kleurige glasfragmenten binnenin een ander patroon. Ook Rey gaat weliswaar

uit van de bestaande kennis – hij deed geen archiefonderzoek – maar herschikt deze en legt andere klemtonen. Bovendien gaat deze auteur verder terug in de tijd dan Gisselmann en Woloch, en in tegenstelling tot zijn voorgangers betreft hij terecht ook hoge militairen, intellectuelen en kunstenaars in zijn betoog.

In *Les hommes de Bonaparte* wordt beschreven wie Napoleon aan zijn netwerk toevoegde tijdens de verschillende fasen in zijn vroege loopbaan. Vanaf de aankomst in Toulon behoorden daartoe de leden van de Bonaparte-clan en enkele jonge officieren die zich uit vriendschap bij hem voegden. Een keerpunt vormde de opstand van *13 Vendémiaire* uit 1795. Nadat Napoleon op die dag een tegen het zittende bewind gerichte royalistische opstand had neergeslagen, werd hij een van de belangrijkste generaals van het land en de steunpilaar van het nieuwgevormde *Directoire*. Vanaf dat moment kon hij zijn netwerk snel uitbreiden, zowel door de contacten die hij in zijn vooraanstaande positie opdeed, als door de mogelijkheden tot beloning en begunstiging waarover hij de beschikking kreeg. Als opperbevelhebber in Italië (1796-1797) won hij, naast vele hoge militairen, ook bestuurders en diplomaten als getrouwen. In Egypte (1798-1799) kwamen daar tevens geleerden en kunstenaars bij. De motieven om zich aan de jonge generaal te verbinden liepen uiteen. Materiële en opportunistische overwegingen gingen hand in hand met zucht naar avontuur, fascinatie voor zijn charisma, bewondering voor zijn militaire, politieke en diplomatieke talenten en gaandeweg ook de hoop dat hij de man

zou kunnen zijn die de Franse republiek uit haar revolutionaire impasse kon halen.

De titel van Rey's boek, *Les hommes de Bonaparte*, moet men niet letterlijk nemen, want ook een handjevol vrouwen speelde een rol van betekenis bij de opbouw van Napoleons netwerk. Als voorbeelden noemt de auteur Laure de Bonneuil, Fortunée Hamelin en Hortense Perrégaux, die als 'merveilleuses' schitterden in de salons van het *Directoire* en gelieerd waren aan de kringen van bankiers en ondernemers met wie Napoleon eveneens contact zocht. Belangrijk was in dit verband hun vriendschap met een andere societydame: Joséphine de Beauharnais. Aan het huwelijk, in maart 1796, tussen deze aristocratische weduwe en generaal Bonaparte besteedt Rey uitvoerig aandacht. Hoewel liefde zeker een rol speelde, wilde Napoleon hiermee in de eerste plaats zijn maatschappelijke, politieke en financiële positie verbeteren. Dit gold evenzeer voor Joséphine. Het was een echtverbintenis tussen twee ambitieuze mensen, die hun persoonlijke netwerken tot wederzijds voordeel voor elkaar openstelden.

Aan het eind van zijn boek gaat Rey na wie Napoleon metterdaad hebben geholpen bij de voorbereiding en uitvoering van de tegen het *Directoire* gerichte staatsgreep. De auteur benadrukt dat, ondanks de vele medestanders die hij had samengebracht, Napoleon zelf het voortouw moest nemen en dat hij het grootste risico liep. De meeste

Brumairiens hielden zich zo lang mogelijk gedeisd en hadden vaak meer ijzers in het vuur voor het geval het zou misgaan. En het ging ook bijna mis. Alleen door het doortastend ingrijpen van zijn broer Lucien en zijn zwagers, de generaals Murat en Leclerc, werd het pleit ten slotte in Napoleons voordeel beslecht. Pas toen durfde 'la grande clientèle des prudents' naar voren te treden om haar aandeel op te eisen in het nieuwe bewind dat dankzij Napoleons inspanning kon worden gevestigd.

Na lezing van Rey's boek dringt zich de vraag op voor wie hij het eigenlijk heeft geschreven. Zijn benadering is niet systematisch, maar impressionistisch van aard. Hij presenteert de talloze personen die Napoleon tussen Toulon en *Brumaire* aan zich verbond wanneer zij in zijn chronologische verhaal te pas komen, waardoor het de argeloze, niet-ingewijde lezer al snel zal duizelen. De lacuneuze persoonsindex geeft hierbij nauwelijks houvast. Zeker, Rey legt tussendoor verbanden en biedt ook voor de specialist interessante observaties, maar een duidelijker structuur zou zijn boek ten goede zijn gekomen. Het opnemen van prosopografische tabellen en sociografische schema's had zowel de toegankelijkheid voor een algemeen publiek als de wetenschappelijke waarde voor tijdvakdeskundigen aanmerkelijk kunnen vergroten.

Jos Gabriëls, Huygens ING

Nieuwste tijd

Nele Beyens, *Els Borst. Medicus in de politiek* (Wereldbibliotheek; Amsterdam, 2021) 480 p., € 29,99 ISBN 9789028451483

Biografie van de 'huisarts van Nederland'

In *Els Borst. Medicus in de politiek* beschrijft historica Nele Beyens het bewogen leven van een medicus, bestuurder, minister en 'huisarts van Nederland'. Els Borst is voornamelijk bekend als minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport in de kabinetten Kok (1994-2002). Ze heeft in die periode in totaal meer dan 130 wetten door het parlement geloodst. De bekendste zijn de regeling ten opzichte van euthanasie, de wet op orgaandonatie en de wetgeving ter bevordering van inspraak van patiënten. Ook bereidde zij de hervorming van de ziektekostenverzekering voor.

Auteur Nele Beyens schreef al eerder een biografie met een medische inslag. In 2014 publiceerde zij de biografie van Hector Treub, die het specialisme gynaecologie in Nederland op de kaart zette. Hiervoor ontving zij in 2014 de G.A. Lindeboomprijs. Voor de biografie van Els Borst kreeg Beyens toegang tot het omvangrijke privéarchief van Borst en haar familie. Daarnaast interviewde zij meer dan 50 vrienden, familieleden en oud-collega's van Borst. Regelmatig worden persoonlijke notities van Borst of citaten van vrienden en familie opgevoerd om passages te versterken of kleur te geven.

Els Borst werd in 1932 in Amsterdam geboren als Els Eilers. Als eerste van haar familie ging ze studeren – geneeskunde – hierbij vooral ook aangemoedigd door ouders van vriendinnen die zelf arts waren. Hiertoe behoorde ook de familie van haar latere partner, Jan Borst. Els was bevriend met het zusje van Jan, Hieke Borst, en zou later liefdevol worden opgenomen in deze artsendynastie. Toch zou Els Borst zelf nooit

praktiserend arts worden. Wel vervulde zij vele andere rollen binnen de medische wereld, waaronder hoofd van de bloedbank in Utrecht (1969-1976), medisch directeur van het Academisch Ziekenhuis in Utrecht (1976-1985), vicevoorzitter van de Gezondheidsraad (1986-1994) en uiteindelijk minister van Volksgezondheid (1994-2002).

In de inleiding beschrijft de auteur dat Borst werd bewonderd vanuit feministisch perspectief. Ze was de eerste vrouwelijke directeur van een academisch ziekenhuis, de enige vrouwelijke lijsttrekker en de eerste vrouwelijke informateur in 1998. Toch laat de auteur ook zien dat deze in eerste instantie feministische en gepassioneerde vrouw, soms haar gezin boven haar carrière verkoos. Toen Els en Jan in de jaren zestig net begonnen aan een gezin, kreeg Jan veel last van psychische problemen. Ogenschijnlijk gemakkelijk zette Els Borst haar carrière op een laag pitje, toen bleek dat het combineren van een loopbaan als arts en een gezin met jonge kinderen lastig was. Aangemoedigd door haar man pakte ze uiteindelijk haar werk weer op, een uitzondering voor een getrouwde vrouw met kinderen in die tijd. En zo begon Els Borst op haar 34ste aan haar indrukwekkende carrière.

Hoewel velen van ons Borst zullen kennen als politicus, heeft Beyens geen politieke biografie geschreven. Het is de biografie van een medicus die, zoals de ondertitel aangeeft, in de politiek belandde. Via de carrière van Borst krijgt de lezer een inkijkje in verschillende lagen van de gezondheidszorg: de studie geneeskunde, het laboratoriumonderzoek,

het bestuur van een ziekenhuis, de wetenschappelijke adviesraad en de beleidskant. De belofte van de auteur om via het leven van Els Borst een 'blik te werpen op de ontwikkelingen in de Nederlandse gezondheidszorg' wordt dan ook waargemaakt. In deze tijd waarin we geconfronteerd worden met de grenzen van het zorgsysteem is het interessant en soms confronterend om hierover te lezen. Sommige onderwerpen, zoals de hoge werkdruk en personeelstekorten in de zorg, zijn pijnlijk actueel. Deze passages laten ook zien dat Borst in haar loopbaan, behalve de vele successen die worden herinnerd, ook veel tegenslagen en uitdagingen kende.

Hoewel Borst van haar totale carrière 'slechts' acht jaar minister was, wijdt Beyens hier zes van de twaalf hoofdstukken aan. Dit is begrijpelijk omdat Borst in die acht jaar veel heeft veranderd in de Nederlandse gezondheidszorg en nog meer had willen veranderen. Ook als minister kwam haar achtergrond in de gezondheidszorg naar voren. Borst benadrukte dit zelf in toespraken en interviews om zich te profileren als inhoudelijke expert. Ze was, zoals velen in de biografie benadrukken, geen 'echte politica' maar moest zich, zeker toen ze lijsttrekker werd, schikken naar de regels van het politieke spel. Dit deed ze, maar ze

gaf hier haar eigen invulling aan. In een toch wel overwegende mannenwereld weigerde Borst mee te doen aan het 'haantjesgedrag': de inhoud ging boven haar ego.

De focus op Borst als medicus in de politiek biedt een interessant perspectief. Wat hierdoor minder goed uit de verf komt, is haar interactie en relatie met andere politici en ministers. Hoe was Borst bijvoorbeeld in de ministerraad? Hoe was haar relatie met premier Wim Kok? Hoe lag zij binnen haar eigen partij D66? Hoe verdedigde Borst haar beleid in de Tweede Kamer? De kritiek die Borst te verduren kreeg na de Bijlmeraffaire en de Vuurwerkcramp geven hier een klein inkijkje in, maar in de rest van het boek verdwijnen dit soort vragen naar de achtergrond. Het beleid van Borst lijkt daardoor wat geïsoleerd van de rest van de politiek.

In 2014 werd Els Borst in haar woning in Bilthoven vermoord. Beyens kiest er terecht voor om dit in de inleiding te noemen, maar hier verder niet te lang op in te gaan. Bovendien is er meer te vertellen over Els Borst dan de manier waarop zij om het leven is gekomen. Deze biografie is daarvan het bewijs.

Hilde Lavell, gemeente Groningen

Jan Breman, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kritiek* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2021) 404 p., € 29,99 ISBN 9789463722551

Koloniale hypocrisie? Nederlands koloniaal denken en handelen in de lange twintigste eeuw

Toen in 2002 in Nederland werd stilgestaan bij het feit dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie 400 jaar eerder was opgericht, was er in veel publicaties en tentoonstellingen vooral aandacht voor de VOC als toonbeeld van ondernemerschap, innovatie en over grenzen heen kijken. Maar waar twee decennia geleden het koloniale verleden vooral herdacht werd bij dit soort speciale gelegenheden, wordt het anno 2022 meer bediscussieerd dan ooit tevoren. Elke maand verschijnt wel een doorwrochte studie die inzoomt op verschillende facetten van drieënhalve eeuw Nederlands kolonialisme. Bovendien is tegenwoordig de perceptie van het koloniale verleden sterk veranderd. Waar vroeger ruimschoots aandacht werd geschonken aan de positieve aspecten van het Nederlandse kolonialisme, wijzen studies vandaag de dag vooral op de donkere bladzijden van dit verleden. Hierbij is te denken aan de vele oorlogen die gevoerd werden om de Nederlandse koloniale macht te vestigen, het structurele geweld waarmee dit gepaard ging, en de vormen van onvrije arbeid waarop de koloniale winsten gestoeld waren.

Een historicus die hier al langer dan een halve eeuw onderzoek naar doet, is Jan Breman, emeritus professor comparatieve sociologie. Breman heeft in zijn academische loopbaan belangrijke studies geschreven over de geschiedenis van onvrije arbeid in Brits-Indië en Nederlands-Indië, waarbij hij met name heeft gekeken naar Java en Sumatra. Dit nieuwe boek, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kritiek*, is deels een verzameling van artikelen die eerder elders gepubliceerd zijn, maar bevat ook

enkele nieuwe, prikkelende essays. De auteur behandelt een heel scala aan onderwerpen, die allemaal samenhangen met de complexe relaties tussen kolonialisme, racisme en kapitalisme. Hij gaat ook in op het voortdurende belang van het bestuderen van deze thema's voor de postkoloniale wereld.

De toon van het boek wordt meteen gezet in twee hoofdstukken over de vreselijke werkomstandigheden op Sumatra en de doofpotoperatie naar aanleiding van een onderzoek dat deze misstanden aan de kaak stelde. Breman laat zien hoe wantoestanden wel bekend waren bij bestuurders in Sumatra, Batavia en Den Haag, maar zelden openbaar werden gemaakt en daardoor vrijwel nooit tot grote ophef leidden. De auteur beschrijft hoe, lang nadat slavernij was afgeschaft, mensonterende werk- en leefomstandigheden gangbaar bleven in grote delen van de archipel. Vele voorbeelden worden gegeven die laten zien hoe racisme een wezenlijk bestanddeel uitmaakte van de ideologie die zulke praktijken rechtvaardigde. Dit racisme bleef ook dominant na de komst van de ethische politiek in 1901, die volgens Breman vooral gezien moet worden als een nieuwe rechtvaardiging van het Nederlandse imperialisme, zonder dat de omstandigheden van lokale arbeiders sterk veranderden.

Uniek voor het Nederlandse koloniale verleden is een dergelijke racistische mentaliteit natuurlijk niet. Interessant aan Bremans boek is dat hij niet alleen naar Nederlands-Indië kijkt, maar ook aspecten analyseert van het Belgische en Franse koloniale verleden. De vreselijke wantoestanden in Congo onder het bestuur van zowel Leopold

II als de Belgische regering zijn natuurlijk bekend, maar interessant aan deze bundel is dat ze naast de Nederlandse praktijk worden geplaatst. Hierdoor kan Breman interessante vergelijkingen maken tussen de wijze waarop de koloniën werden bestuurd en hoe klokkenluiders stelselmatig werden tegengewerkt. Maar in deze analyses naar koloniale arbeid rond het breukvlak van de twintigste eeuw is niet altijd even duidelijk wat nu zo kenmerkend was voor het Nederlandse kolonialisme. Breman schrijft bijvoorbeeld dat 'het christelijk-fundamentalisme een belangrijke voedingsbodem voor de Nederlandse koloniale ideologie' vormde, maar hier wordt verder weinig invulling aan gegeven. Dit is jammer, want door dit wel te doen, had explicieter behandeld kunnen worden hoe het Nederlandse koloniale denken door de eeuwen heen veranderd is en wat bijvoorbeeld de invloed van twee eeuwen VOC op het koloniale denken is geweest.

Bijzonder interessant aan deze bundel is dat de auteur niet alleen oog heeft voor de koloniale periode, maar dat hij in meerdere hoofdstukken ingaat op het postkoloniale verleden. Zo laat de auteur goed zien hoe de opbouw van de Indonesische economie na de onafhankelijkheid werd tegengewerkt door verplichte betalingen, ter vergoeding van de kosten voor het voeren van de onafhankelijkheidsoorlog, en dat enkele economische sectoren geremd werden door de voortdurende aanwezigheid van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië. Bovendien laat

Breman zien hoe voormalige koloniale ambtenaren en wetenschappers zich lieten omscholen tot ontwikkelingswerkers en hoe hierdoor stereotype beelden over Azië een rol bleven spelen in hoe regeringen en internationale organisaties zich verhiielden tot Indonesië en haar bevolking.

Door zowel de koloniale als de postkoloniale geschiedenis te behandelen, is dit een bijzonder actueel boek. Boeiend is verder dat Breman in enkele hoofdstukken reflecteert op (soms heftige) discussies die hij heeft gevoerd met andere historici. Hierdoor krijgt de lezer een indruk van enkele belangrijke debatten die over de Nederlandse koloniale geschiedenis zijn gevoerd. Jammer is dat andere hoofdstukken geen dergelijke beschouwing bevatten, waardoor het voor een nieuw publiek lastig kan zijn om te begrijpen waar een discussie in de jaren 80 of 90 over ging en hoe deze zich de afgelopen jaren heeft ontwikkeld. Dit laat echter niet verlet dat Bremans boek, waarin een heel aantal persoonlijke reflecties van de auteur zitten over het belang van een rechtvaardige en sociale samenleving, een lans breekt voor het belang van interdisciplinariteit, zelfreflectie en empathie. Op deze manier levert het een belangrijke bijdrage aan discussies over de voortdurende invloed van het koloniale verleden op het collectieve Nederlandse bewustzijn.

Philip Post, Universiteit Leiden

Jelle Gaemers, *Willem Drees. Daadkracht en idealisme* (Boom; Amsterdam, 2021) 480 p., € 34,50
ISBN9789024435487

Helicopterblik op het leven van Willem Drees

Het komt in Nederland niet vaak voor dat het leven van een staatsman in detail wordt beschreven in een meerdelige biografie. Een nog grotere zeldzaamheid is het als er een tweede biografie van dezelfde politicus verschijnt. Willem Drees vormt een uitzondering op dit principe: politicoloog Hans Daalder en historicus Jelle Gaemers hebben twintig jaar gewerkt aan wat uiteindelijk een vierdelige biografie van Drees zou worden. In totaal omvatte deze serie *Gedreven en behoedzaam* meer dan 2500 pagina's, ongekend voor een Nederlandse politicus. Toch meende Gaemers dat het laatste woord over Drees nog niet was gezegd. Deze nieuwe biografie biedt meer dan een samenvatting van bestaand werk. Gaemers kreeg nu beschikking over de zogenaamde 'zuurkastnotulen', de uiterst geheime verslagen van de ministerraadsvergaderingen ten tijde van de Hofmans-affaire. Drees' handelwijze in deze zaak werd later wel als 'lankmoedig' of 'afwachtend' gekenschetst. Nadat hij in 1948 voor het eerst premier werd, had hij steeds te maken met 'kabinetten van gemengde samenstelling', waardoor hij in zijn beleid voortdurend rekening moest houden met andere belangen dan die van zijn eigen partij, de PvdA. Dat wreekte zich, toen in 1951 bleek dat koningin Juliana zich op politiek vlak liet beïnvloeden door de raadgevingen van 'gebedsgenezers' Greet Hofmans. Het contrast met de altijd rationeel ingestelde Drees kon niet groter zijn. Toch stelde de onervaren premier zich met succes boven de partijen. Gaemers betoogt dat Drees niet lankmoedig was, maar steeds probeerde om achter de schermen voldoende draagvlak voor zijn besluiten te krijgen. Pas toen Drees de angel

uit het debat had gehaald, kreeg hij voor elkaar dat Juliana vrijwillig besloot om het contact met Hofmans op te zeggen. Nieuw is Gaemers' reconstructie van de affaire niet, enkel de kwalijke rol van Prins Bernhard als intrigant en schuinsmarcheerder wordt terecht wat extra in de verf gezet.

In Gaemers' biografie is het contrast merkbaar tussen de met vaart geschreven hoofdstukken die gebruik maken van de 'zuurkastnotulen' en de hoofdstukken waarvoor hij zich moest beroepen op het onderzoek dat hij al eerder met Daalder had uitgevoerd. In zijn voorwoord zegt Gaemers geen ruimte tot zijn beschikking te hebben om alle literatuur over Drees te bespreken die sinds de publicatie van de vierdelige biografie is verschenen. Daarbij zal een rol hebben gespeeld dat Daalder, in zijn werkzame leven hoogleraar politicologie te Leiden, in 2016 is overleden. Gaemers, die zelf promoveerde op *De rode wethouder*, het eerste deel van *Gedreven en behoedzaam*, had kennelijk niet de behoefte om het academische debat over het belang van Drees voort te zetten.

In de epiloog van *Daadkracht en idealisme* stelt Gaemers dat er drie gangbare beelden voortleven van Drees: de persoon, de sociaaldemocraat en de bestuurder. Als persoon stond Drees niet graag in het middelpunt van de belangstelling. Toch kostte het hem in sommige situaties ook moeite om zijn emoties te beheersen. Hij kon zeer kwaad worden, meestal achter gesloten deuren, maar ook in het openbaar, als hij persoonlijk aangevallen werd. Dat overkwam CHU-voorman F.C. Gerretson, die tijdens een verhit debat zelfs een klap van Drees te verduren kreeg.

Zoals te verwachten bij een handzame samenvatting neemt de beschrijving van de diverse domeinen waarin Drees actief was soms een inventariserend karakter aan. Voor het volledige verhaal zou je de vierdelige biografie erbij moeten pakken. Daar lijkt Gaemers zich ook van bewust, als hij bijvoorbeeld in de introductie van hoofdstuk 12 meldt dat hij zich 'losjes' zal beperken tot de vakgebieden waarin Drees zich had gespecialiseerd, zij het als minister, zij het als diens formele plaatsvervanger.

De belangrijkste smet op het blazoen noemt Gaemers het falende beleid van Drees tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. De biograaf merkt terecht op dat de premier heden ten dage nauwelijks nog met deze kwestie wordt geassocieerd. Hij doet geen moeite om dat beeld te herstellen. Het gevoerde beleid ging volgens Gaemers vrijwel geheel tegen de zin van Drees in, al droeg hij er wel de verantwoordelijkheid voor. Binnen de PvdA werden deze fouten hem harder aangerekend dan door politici van andere partijen, door wie hij na zijn aftreden in 1958 steevast als een 'groot staatsman' werd betiteld. Het gemak waarmee we de jaren 50 nu als een 'rustige' periode van consensus beschouwen, is volgens Gaemers vrijwel geheel aan Drees te danken.

De grootste lof verdient deze biografie vanwege het vermogen van Gaemers om te synthetiseren. Dat is alleen mogelijk als je daadwerkelijk alle bronnen kent en tegelijkertijd genoeg afstand hebt genomen om hoofd- en bijzaken te kunnen onderscheiden. Toch biedt die afstand ook een beperking. Regelmatig zou je als lezer willen weten welke persoonlijke drijfveren Drees precies had, terwijl je in deze biografie regelmatig slechts beschrijvingen leest van buitenaf.

De drang om alle aspecten van het leven van Drees in kort bestek te willen behandelen, gaat soms ten koste van het narratief. Alleen in het hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog wordt uitgebreid geciteerd uit Drees' brieven aan het thuisfront, die hij schreef terwijl hij als politieke gevangene vastzat in een villa naast concentratiekamp Buchenwald. Hoewel hij de verschrikkingen van dit kamp niet aan den lijve ondervond, was hij er wel dagelijks getuige van. Vrijwel onmiddellijk na de oorlog werd Drees minister van Sociale Zaken, in welke functie hij in korte tijd een grote hoeveelheid sociale wetgeving door het parlement loodste. Gaemers merkt terecht op dat zijn handelwijze kan worden verklaard uit zijn perceptie van het leed dat hij in de Tweede Wereldoorlog had gezien – en dat ook van grote invloed zou zijn op zijn latere premierschap. Voor het overige laten Drees' persoonlijke overwegingen zich soms maar moeilijk raden in deze biografie.

Drees was zeker niet emotioneel, maar was gewoonweg altijd voor de 'zaak' bezig, waardoor er geen tijd overbleef voor persoonlijke ontboezemingen. Onder vrienden kon hij zeer hartelijk zijn, maar daarbuiten probeerde hij te voorkomen dat zakelijke kwesties interfereerden met zijn persoonlijke voor- of afkeuren. Gaemers meent dat Drees in dat opzicht de belichaming was van typisch Nederlandse deugden, zoals eenvoud, oprechtheid, goedmoedigheid en soberheid. Karaktervastheid stond voor hem boven alles. Maar in de beeldvorming bleef hij zo gewoon, dat zijn uitzonderlijke kwaliteiten vrijwel niet opvielen.

David Veltman, Rijksuniversiteit Groningen

Nancy Jouwe (ed.), *Gendered empire. Intersectional perspectives on Dutch post/colonial narratives. Yearbook of Women's history* 39 (Verloren; Hilversum, 2020) 232 p., ill., € 23,00 ISBN 9789087048839

Veelzijdige bundel over gender en Nederlandse koloniale geschiedenis

Nancy Jouwe, gastredacteur van het 39ste *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, presenteert met verve en deskundigheid, opgedaan in een veelzijdige loopbaan in culturele en historische projecten, een serie artikelen over sekse in het Nederlandse koloniale verleden. Gegroepeerd rond de (on-)mogelijkheden van archiefonderzoek, biografieën en musea reflecteren de auteurs samen op alle aspecten van de geschiedwetenschap: het handwerk met historische bronnen, de analyse en interpretatie van beeldmateriaal en de vertaling naar historisch besef voor een breder publiek. Dat alleen al maakt dit *Jaarboek* met als titel *Gendered Empire* de moeite waard. Alle bijdragen zijn Engelstalig, wat een breed lezerspubliek mogelijk maakt.

In de beste traditie van gendergeschiedenis kijken de auteurs in *Gendered Empire* met andere ogen naar bekend en onbekend bronnenmateriaal. Op basis van archiefonderzoek zijn twee interessante artikelen over tot slaaf gemaakte vrouwen in Nederlands-Indië in de achttiende eeuw opgenomen. Suze Zijlstra onderzoekt hun wankelende positie aan de hand van geregistreerde testamenten en Merve Tosun analyseert tekeningen en schilderijen en weerlegt het idee dat slavernij in Indonesië alleen de 'milde' vorm van huishoudelijke werkzaamheden aannam. Stephanie Welvaart wijst op de giftige combinatie van geweld en goede bedoelingen die het Nederlandse kolonialisme sinds de ethische politiek kenmerkte. De auteur ziet in het Nederlandse verbod op boerka's een voortzetting van dat kenmerk van Nederlands kolonialisme. Andere visuele bronnen komen aan de orde bij Evelien Walhout en Jacques Dane die de weergave van koloniën

op Nederlandse schoolplaten grondig analyseren. Caroline Drieënhuizen reconstrueert de spannende 'sociale biografieën' van twee personages die vanaf 1930 in Nederlandse musea gekoloniseerde vrouwen visueel representeren. Zij laat zien hoe sekse, ras en seksualiteit in die representatie met elkaar in wisselwerking stonden. Eveline Buchheim en Marleen Reichgelt gaan na welke vragen Thom Hoffman *niet* stelde bij de foto's die hij publiceerde in zijn publieksboek *Een verborgen geschiedenis* en wijzen op het belang van historische bronnenkritiek bij visueel materiaal.

Er is terecht veel aandacht voor mondelinge bronnen en *oral history* in de uitgave. Stephanie Welvaart analyseert verzamelde mondelinge getuigenissen van Nederlandse soldaten die werden ingezet om de Indonesische onafhankelijkheid te bevechten. Zij laat zien dat ook Nederlandse soldaten die eerder nog nooit in Indonesië geweest waren, gangbare koloniale vooroordelen over Javaanse vrouwen hadden. Welvaart gebruikt het concept van 'koloniaal archief' om deze doorwerking van stereotypen te duiden. Het lijkt mij een zinvolle toepassing van het concept van Edward Said dat Gloria Wekker uitbreidde met alledaagse praktijken van betekenisgeving. Jouwe zelf schrijft boeiend over de interviews met vrouwelijke Papoea's die politiek actief waren.

Persoonlijke verhalen en familiegeschiedenissen komen in veel artikelen naar voren. Deze bijdragen maken duidelijk dat geschiedenis niet alleen in boeken en artikelen geschreven wordt. Carla Tjon schrijft over Chinese migratie-ervaringen, Gloria Wekker over het gezin waarin ze in

Nederland opgroeide, Jouwe over de politiek aan de keukentafel van haar jeugd en Laura Nuberg over haar ervaringen met alledaagse vooroordelen over Indische Nederlanders. Wat mij betreft is het dubbelinterview door Emma van Eymeren met kunstenaar Glenda Martinus en haar zoon Quinsy Gario een hoogtepunt in *Gendered Empire*. Moeder en zoon spreken over herinneringen en aan de opstand van 1969 op Curaçao die voortkwam uit de staking bij Shell. Beiden dragen via kunstprojecten herinneringen aan de opstand over. Hun observaties maken duidelijk hoe kennis over verzet tegen racisme verdween uit de culturele herinnering en officiële geschiedschrijving. Zij laten zien welke cruciale rol artistieke representaties spelen in het weer 'vertelbaar' maken van de geschiedenis. Op een heel andere manier laat Jouwe het belang van artistieke verbeelding zien met een verwijzing naar een gedicht van Vasalis dat licht werpt op de beeldvorming over Papoea's in Nederland.

In deze context valt mij op dat dergelijke persoonlijke inbreng vaak ontbreekt bij de artikelen waarin archiefonderzoek centraal staat. Het zijn toonbeelden van zorgvuldige bronnenkritiek en voorzichtige conclusies, maar de auteurs zwijgen over de manier waarop het koloniale en seksespecificiteit hen persoonlijk raken. De persoonlijke ervaringen en het archiefonderzoek maken van dit Jaarboek een prikkelend geheel dat aan de lezer vraagt wie in Nederland de historische verhalen over sekse en

koloniale verhoudingen eigenlijk vertellen. In het voorwoord stelt de redactie dat zij met opzet een vrouw van kleur uitnodigden als gastredacteur. Voor mij is het zeker zo belangrijk dat Jouwe als historicus beschikt over professionele ervaring in de wereld van kunst en cultuur. Zij weet als geen ander dat geschiedschrijving een publiek van vakgenoten én van geïnteresseerde leken nodig heeft.

Met deze uitgave slaat Nancy Jouwe een brug tussen institutionele en informele geschiedenis, tussen beeld en verhaal, tussen persoonlijke herinneringen en archiefgebaseerd handwerk. *Gendered Empire* levert daarmee een belangrijke bijdrage aan een terrein dat al deze perspectieven nodig heeft om een divers publiek te bereiken. Het boek gaat ruimschoots in op de doorwerking van koloniale praktijken en denkwijzen in raciale verhoudingen in Nederland en benadrukt het belang van intersectionele perspectieven bij historisch onderzoek.

Het is een sterke bundel geworden waarin ik eigenlijk maar één thema mis: aandacht voor activisme en sociale bewegingen. De aandacht voor georganiseerd verzet tegen koloniale verhoudingen is beperkt tot twee artikelen en over de rol van feminisme en vrouwenbewegingen in het bestrijden of juist in het versterken van het Nederlands kolonialisme wordt niet gesproken. Wat mij betreft is dat een thema voor een volgend Jaarboek.

Berteke Waaldijk, Universiteit Utrecht

Fransje Kuyvenhoven, *Een monument voor de BKR. De geschiedenis van een spraakmakende kunstenaarsregeling (1949-1987)* (Waanders Uitgevers; Amersfoort/Zwolle, 2020) 308 p., € 35,00 ISBN 9789462623118

De BKR als hete aardappel van het naoorlogse cultuurbeleid

In 1949 ontstond, op basis van het in 1935 opgerichte Voorzieningsfonds en naar aanleiding van de steun van de Duitse bezetter voor armlastige kunstenaars, de Beeldende Kunstenaarsregeling, oftewel de BKR. Deze regeling bood kunstenaars een alternatief voor een uitkering en werd uitgevoerd door het Ministerie van Sociale Zaken in samenwerking met de gemeentes. De BKR bestond tot 1987 en heeft de gemeederen in culturele en bestuurlijke kringen flink beziggehouden. Het grote publiek beschouwde kunstenaars door de regeling als profiteurs, terwijl de voortdurende aanpassingen in de regeling bewindslieden en lagere overheden steeds voor nieuwe uitdagingen stelden. Ludieke en nogal brutale acties van de kunstenaars begeleidden elke verandering en trokken journalistieke aandacht. Ook de 'opbrengst' zorgde voor hoofdbreken, want de regeling leidde tot een enorme toename van de rijkscollectie, die de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), nog lang zou achtervolgen. Kunstenaars leverden namelijk kunstwerken in bij hun gemeente op basis waarvan zij een uitbetaling kregen, die over een langere periode werd uitgesmeerd. Om die reden werd de regeling al snel de 'contraprestatie' genoemd.

Het boek van Fransje Kuyvenhoven behandelt de complexe geschiedenis van deze regeling. De vele ambtelijke stukken en alle publiciteit eromheen vormen de leidraad van het verhaal, gelardeerd met interviews met betrokken kunstenaars. Dankzij deze benadering wordt duidelijk dat vier betrokken partijen elkaar in een

houdgreep hielden. Kunstenaars beschouwden de regeling als een erkenning van hun maatschappelijke rol. Gemeentes, die de regeling uitvoerden, konden kunstenaars buiten hun uitkeringscircuit houden. Voor Sociale Zaken was het een alternatieve werkloosheidsuitkering, waarbij beheersing van de uitgaven een groeiend probleem werd. En voor het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en haar opvolgers was het geen cultuurbeleid, maar paste het instrument wel bij de regionale en sociale cultuurspreiding, doordat kunst in allerlei openbare instellingen in het land getoond werd. Op OCW telde vooral het probleem van de uitdijende collectie bij de Rijksdienst.

Door deze inbedding viel de verantwoordelijkheid voor de BKR voor de meeste betrokken partijen grotendeels buiten hun zeggenschap en expertise, en dat maakte dat de regeling eigenlijk nooit onomstreden was. Er was altijd wel een partij die het beleid wilde aanpassen en elk probleem werd als een hete aardappel heen en weer geschoven tussen met name de Ministeries van Sociale Zaken en van Cultuur. En dus stegen de uitgaven en groeide de rijkscollectie. Oplossingen werden binnen bestaande kaders bedacht, zoals het aanscherpen van de toelatingscriteria en het aanpassen van de verdeling van werken tussen gemeentes en het Rijk. Desondanks puilden de depots steeds verder uit; oneigenlijke plekken werden gebruikt voor opslag, zoals het stalgebouw van Paleis het Loo en later een loodsencomplex van Defensie in Den Haag. Het transport werd, vanwege de kosten, door gewone verhuisfirma's gedaan. Dit soort

besluiten leidde, samen met een gebrek aan registratie en beheer, tot beschadigingen aan kunstwerken en een devaluatie van de reputatie van BKR-kunst.

Pas in 1982, met het aantreden van Eelco Brinkman als minister van het nieuwe Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, als opvolger van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, sneuvelde de BKR. Brinkman verschoof het zwaartepunt van zijn beleid van cultuur naar kunst en van welzijn naar kwaliteit, en vanwege bezuinigingsplannen van het nieuwe kabinet Lubbers was afbouw van de BKR in het regeerakkoord opgenomen. Tussen 1983 en 1987 werd, onder veel gekraak, de regeling in stappen buiten werking gesteld. Het resterende budget verhuisde van Sociale Zaken naar OCW, en daarmee werd het sociale beleid voor kunstenaars omgezet naar een inhoudelijk cultuurbeleid.

De publicatie van Kuyvenhoven illustreert mooi de paradoxen die de BKR zo problematisch maakte. Enerzijds bevochten kunstenaarsorganisaties een zo ruim mogelijke toegang tot deze regeling, en eenmaal verworven 'rechten' op inkomen (en erkenning als kunstenaar) werden met hand en tand verdedigd. Anderzijds stond het idee dat iedereen zichzelf tot kunstenaar kon verklaren op gespannen voet met kwaliteitscriteria, en dus namen juist gearriveerde kunstenaars afstand tot de regeling. Ook laat Kuyvenhoven zien dat, hoewel het de oorspronkelijke opzet was dat kunstenaars er slechts tijdelijk gebruik van zouden maken, de regeling voor velen een permanente inkomensvoorziening werd. Kuyvenhoven lijkt echter de vaak veronderstelde aanzuigende werking van de regeling te betwisten door vooral kunstenaars te citeren die hun beroep serieus namen. Maar de toename

van het aantal laureaten van Nederlandse kunstacademies – van 2.000 in 1947 tot 12.000 in 1987 – doet wel degelijk vermoeden dat het sociale beleid ten aanzien van kunstenaars hier meespeelde.

Enigszins paradoxaal is ook de opzet van het boek om 'BKR-kunst' te rehabiliteren. De tekst wordt 'omarmd' door een selectie foto's van honderd werken die wel degelijk van niveau zijn. Maar de Rijksdienst haalde door steeds striktere selectie wel de krenten uit een overstromende hoeveelheid cultuurpap. De kwestie of BKR-kunst kwaliteit heeft, is dus niet te beoordelen op basis van de RCE-collectie alleen. Dat laat ook de nog steeds actuele afstoting van delen van overheidscollecties zien. Er is redelijke consensus onder kunstkenner dat de artistieke kwaliteit van BKR-werken over het algemeen niet boven het maaiveld uitsteekt.

Al met al zit in deze publicatie het doel van rehabilitatie de historische analyse een beetje in de weg. Want terwijl dit boek vanuit het gezichtspunt van de huidige RCE interessante perspectieven biedt op de BKR op het snijvlak van sociaaleconomische geschiedenis en kunstgeschiedenis, maakt tegelijkertijd een sterke focus op collectievorming en de kunstwerken zelf, dat de kwestie onderbelicht blijft waarom een ministerie als Sociale Zaken deze regeling zo lang in standhield. Blijkbaar vond men de rol van kunstenaars in de samenleving dusdanig van belang, dat de Rijksoverheid en de samenleving als geheel lange tijd meegingen in het idee dat dat bestaanszekerheid vereiste – of waren de betrokken bewindslieden nog niet opgewassen tegen de soms wel erg brutale vormen van actievoeren die door kunstenaars en hun organisaties werden ingezet?

Arnold Witte, Universiteit van Amsterdam

Pieter Slaman, *De glazen toren. De Leidse universiteit 1970-2020* (Prometheus; Amsterdam, 2021) 253 p., ill., € 24,99 ISBN 9789044647303

De ritmiek van de Leidse universiteitsgeschiedenis

Het schrijven van de eigentijdse geschiedenis van een universiteit is niet de minste opgave die een historicus zich kan stellen. Maar Willem Otterspeer, die toch vier mooie delen aan de geschiedenis van de Leidse universiteit heeft gewijd, zag liever af van het beschrijven van de periode na 1975, een tijd die in de universiteitsgeschiedenis gekenmerkt wordt door schaalvergroting en snelle maatschappelijke en institutionele veranderingen. Zijn manier van werken – met persoonlijke karakterschetsen en anekdotes de gemeenschap van hoogleraren, studenten en regenten tot leven brengen – kon hij niet meer toepassen bij de beschrijving van een tijd waarin alles veel onpersoonlijker, massaler en zakelijker werd. Het werk werd voortgezet door Otterspeers promovendus Pieter Slaman, die eerder schreef over de geschiedenis van de studiefinanciering in Nederland. Deze heeft zich uitstekend van zijn taak gekweten en een boek afgeleverd dat in de boekenkast van de universiteitshistoricus een eervolle plaats in kan nemen naast de vier delen van Otterspeer.

Met vaardige hand doet de auteur de geschiedenis van de Leidse universiteit sinds 1970 uit de doeken. De stijl is helder en bondig, zakelijk, met af en toe een pakkende oneliner en met oog voor de belangen en opvattingen van alle betrokkenen. Alle bekende ontwikkelingen komen langs: de democratisering, het nieuwe universitaire complex in de Leeuwenhoekpolder, de snelle start van de biotechnologie, de bestuurscrisis in 1994 en de algemene Leidse malaise in die jaren, de samenwerking met Delft en Rotterdam en de oprichting van de Campus Den Haag en *last but not least* de spreekwoordelijke Leidse

arrogantie met bijbehorende speculaties over het ‘Harvard aan de Rijn’.

Hoe de auteur zelf over bepaalde ontwikkelingen in onderwijs en onderzoek denkt, komt de lezer niet te weten. Een persoonlijk oordeel over de staat van de universiteit, de inrichting van het onderwijs en de organisatie van het onderzoek, had het gemis aan een persoonsgerichte beschrijving van de wederwaardigheden van de Leidse hoogleraren, docenten, studenten en bestuurders enigszins kunnen goedmaken, maar het is te billijken dat Slaman vond dat zo’n persoonlijke invalshoek niet strookte met de aard van het boek, dat in opdracht van de universiteit is geschreven.

De auteur koos niet voor een periodieke indeling, maar voor een thematische aanpak met een focus op onderzoeken, onderwijzen, studeren, besturen, bouwen en identificeren. In elk hoofdstuk wordt dus de hele periode sinds 1970 doorlopen, wat enerzijds overzichtelijk is, maar anderzijds maakt dat in het ene hoofdstuk al als bekend wordt verondersteld wat pas later uitgelegd wordt. Waarom het onderzoek daarbij vooropgezet wordt, is niet duidelijk. Is het omdat de Leidse universiteit zich, zoals elke universiteit in Nederland, als ‘onderzoeksuniversiteit’ afficheert? De werkelijkheid is echter nog altijd dat universiteiten primair onderwijsinstellingen zijn, niet alleen omdat er zoveel studenten rondlopen of omdat universiteiten vroeger uitsluitend onderwijsinstellingen waren, maar ook omdat de verwevenheid van onderwijs en onderzoek de *raison d’être* van de universiteit is. Als in het boek een grafiek was opgenomen van de aantallen studenten die zich na de oorlog in Leiden

hebben ingeschreven, zou onmiddellijk de ritmiek van de Leidse universiteitsgeschiedenis duidelijk zijn geworden. De omvang van het aantal ingeschreven studenten bepaalde steeds de beslissingen die in Leiden en Den Haag over de universiteit werden genomen. Een kaart van de ruimtelijke expansie van de universiteit zou trouwens ook niet misstaan hebben en zeker de lezer van buiten Leiden geholpen hebben zich een beeld te vormen van de Leidse universiteitsgeschiedenis.

Een grafiek van de studentenaantallen zou ook in één oogopslag duidelijk maken dat het leggen van een cesuur bij 1970 hoogst misleidend is. De belangrijkste stappen in de transformatie van de (Leidse) universiteit van een professorenuniversiteit naar een zakelijk geleid onderwijs- en onderzoeksconcern werden in de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw genomen. De toenemende groei van het aantal studenten begon toen minister Jo Cals op aandrang van de Tweede Kamer een ruimhartiger beurzenbeleid invoerde. Dat baande de weg voor studenten uit een heel ander milieu dan tot dan toe in de universiteit de toon had aangegeven en vereiste ongekende aanpassingen. Zonder de geweldige toename van het aantal studenten, die automatisch leidde tot het uitbreiden van het onderzoeksvolume van de universiteit, was er voor de landelijke overheid ook veel minder aanleiding geweest om in te grijpen in het onderzoek, door de voorwaardelijke financiering en alle andere maatregelen die daarop volgden (zowel de bezuinigingen als de beschermingsmaatregelen). De verzakelijking van de universiteit was door de explosie van het aantal studenten

onvermijdelijk. De democratisering, die rond 1970 haar hoogtepunt bereikte, heeft die verzakelijking hooguit tijdelijk kunnen stoppen, maar niet blijvend. Het zicht op die langetermijnontwikkelingen wordt de lezer door de keuze voor een cesuur bij 1970 enigszins ontnomen, maar gelukkig heeft de auteur de grenzen van zijn tijdvak regelmatig overschreden en in enkele hoofdstukken ook de voorgeschiedenis ruimschoots besproken. Wel valt op dat de voorstelling van de 'oude' universiteit erg anekdotisch is en vooral weergeeft hoe er door sommigen ná 1970 op die goede oude tijd werd teruggekeken.

Ten slotte de titel van het boek. De gedachte is dat het gesloten bastion dat de universiteit vroeger was, de ivoren toren kortom, is vervangen door een transparante organisatie, die verantwoording aflegt aan de buitenwacht en open staat voor de wensen en noden van de samenleving. Een glazen toren dus. De vraag is of deze tegenstelling terecht is. Zeker in de jaren 50, maar ook al daarvoor, bestond er onder hoogleraren een grote aandrang om zich nuttig te maken voor de maatschappij (zij het wel op eigen voorwaarden) en de transparantie van de hedendaagse universiteit, die allerlei zakelijke belangen te beschermen heeft, is ook maar schijn. Het beeld van de ivoren toren wordt altijd van stal gehaald door bestuurders die iets nieuws willen, maar het is niet meer dan een retorische truc om de aantrekkelijkheid en onvermijdelijkheid van hun ideeën te vergroten. Een historicus als Slaman had die truc moeten doorzien.

Klaas van Berkel

Auke van der Woud, *Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940* (Prometheus; Amsterdam, 2020), 448 p., ill., € 29,99 ISBN 9789044645934

Een 'leeg' land wordt 'nuttig' gemaakt

Met *Het landschap, de mensen* zet Auke van der Woud, emeritus hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, een geschiedenis neer van het Nederlandse landschap tussen 1850 en 1940. Het eerste deel sluit qua tijdperiode en thematiek direct aan op zijn boek *Het lege land* uit 1987. Van der Woud roept een beeld op van een 'leeg' land, waarin nog onmetelijke gebieden 'wilde natuur' waren en reizigers urenlang onderweg konden zijn door een volkomen verlaten, troosteloos landschap. Na 1850 werd dit lege land 'gevuld'. Van der Woud laat in vier grote delen ('Nuttig maken', 'Ontwortelen', 'Ontwateren' en 'Intensiveren') zien hoe Nederlanders aan de slag gingen om hun land te veranderen. In de nieuwe liberale samenleving maakte gezapige stagnatie plaats voor creatieve ondernemingsgeest, een kapitalistisch 'nuttigheidsdenken' en het streven naar een efficiënt en 'rationeel' gebruik van het Nederlandse land. De nadruk ligt op dat discursieve niveau.

Is het geen bepalend kenmerk van de geschiedenis van Nederland dat niet de natuur, maar de mensen zélf hun landschap vormgaven? Van der Woud problematiseert het beeld van de strijd tegen het water als een basiskarakter van het 'Nederlands volkskarakter' (p. 157-167). Hij gaat uiteraard ook in op het canonieke Nederland polderland, met de verhalen over dijkenbouw, inpolderingen en droogmakerijen. Maar de eerste 200 pagina's gaan juist over dat 'andere' Nederland: de oostelijke helft, boven zeeniveau. Ook hier werden uitgestrekte heidevelden en zandgronden in de periode 1850-1940 op grote schaal 'nuttig' gemaakt voor productieve vormen van landbouw. Een heldenrol was

weggelegd voor de Nederlandsche Heide-maatschappij. Het boek vormt aldus een zeer wenselijke rehabilitatie van 'het oosten' in de landschapsgeschiedenis van Nederland.

Van der Woud maakt gebruik van een indrukwekkende collectie aan primaire bronnen en geeft daarmee een zeer overtuigend beeld van de nieuwe tijdgeest en de opkomst van het nuttigheidsdenken met betrekking tot het land. In deze bronnen verwijzen wetenschappers, ingenieurs en overheidsambtenaren herhaaldelijk naar de landbouw in grote delen van Nederland als 'achterlijk', onproductief en gebaseerd op traditie en bijgeloof. Daarmee stellen ze impliciet dat de moderne ontwikkelde landbouwsector in het 'westen', Noord- en Zuid-Holland, gebaseerd op economische rationaliteit en wetenschappelijke kennis de standaard zet, en het 'oosten' daarop 'achterloopt'. Vertegenwoordigers van het 'traditionele' 'boerenverstand' (p. 337) komen zelf niet aan het woord. Ondanks enkele tegenvoorbeelden concludeert Van der Woud dat de 'Nederlandse volksaard' na 1900 radicaal veranderde volgens het West-Nederlandse ideaal van een productief, rationeel en onberispelijk ingericht landschap (p. 166). Waar blijft dan het 'eigen' verhaal van het oosten van Nederland?

De keerzijde van het intensieve gebruik van primaire bronnen is dat Van der Woud bijna nergens teruggrijpt naar de secundaire literatuur of naar het lopende historiografische debat over aspecten van zijn verhaal. Wellicht als gevolg daarvan komen soms een paar pijnlijke feitelijke fouten voor, bijvoorbeeld in de passages over de natuurbeschermingsbeweging. Zo zou de

Heidemaatschappij lid zijn van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming (p. 110). Dat lidmaatschap kwam er pas in 1940/41. Storender is de opmerking dat Jac. P. Thijssse in 1946 met voldoening vaststelde dat de Nederlandse regering rekening hield met de belangen van de natuurbescherming (p. 109). Thijssse was echter al in januari 1945 overleden en het geciteerde boek werd pas na zijn dood uitgegeven. Over welke regering had hij het dan? Dat is een gevoelig punt, maar Van der Woud gaat hier niet verder op in.

Ook in andere hoofdstukken ontbreekt een stukje *voice-over* van de auteur om de prachtige citaten in te kaderen of van een kritische noot te voorzien. Volgens zijn liberale bronnen bijvoorbeeld verstikte de almacht van de staat vóór 1848 elk kapitalistisch initiatief (p. 54). Maar vanaf 1900 sprongen staatsdiensten zoals het Staatsbosbeheer, de Dienst der Zuiderzeewerken en de Cultuurtechnische Dienst bij omdat privé-initiatieven het 'nuttig maken' van het Nederlandse landschap niet meer alleen af konden (p. 136). Waarom wordt deze toenemende rol van de staat hier wel positief beoordeeld? Ook was het wenselijk geweest als Van der Woud consequenter de gevolgen van sommige ingrepen in het landschap naar de toekomst toe had uitgelicht. Hij beschrijft bijvoorbeeld dat boeren in het oosten van Nederland zich verzetten tegen de ontwatering van beekdalen en moerassen.

Achteraf, met in het achterhoofd de actuele verdrogingsproblemen in juist deze gebieden, bleken hun zorgen zeer terecht.

Het ideaal van de ingenieurs vóór 1940 was een modern 'welvarend platteland' op basis van standaardisering, intensivering, schaalvergroting en mechanisering van de landbouw. Ironisch genoeg profiteerde sindsdien de plattelandsbevolking zelf minder van deze ontwikkeling. Het aantal banen in de agrarische sector is zeer sterk afgenomen, en ook de overgebleven boerenbedrijven kunnen nauwelijks het hoofd boven water houden in de neerwaartse spiraal van schaalvergroting, lage prijzen en strenge milieunormen. Welke 'landbouwsector' heeft dan precies baat gehad bij het moderne streven naar nut, efficiëntie en export?

De belangrijkste verandering vóór 1940 was het discours, dat pas later door nieuwe technologische ontwikkelingen praktische consequenties kreeg. De mens had sinds de jaren vijftig alle middelen in handen om van Nederland een 'voedselabriek' (p. 384) te maken, maar veroorzaakte en passant een ramp voor natuur en biodiversiteit. Van der Woud laat in zijn boek op een fascinerende manier zien hoe de culturele en discursieve basis werd gelegd voor de revolutie in het Nederlandse landschap, die na 1950 zou inzetten.

Kristian Mennen, Radboud Universiteit

Bruno Yammine, *Fake news in oorlogstijd. Duitse mediamanipulatie en de Flamenpolitik (1914-1915)* (Leuven University Press; Leuven, 2021) 392 p., Open Access, ISBN 9789462702707

Tussen Wils en Wullus. Bruno Yammine en de *Flamenpolitik*

Wat was de *Flamenpolitik*? Bruno Yammine omschrijft het beknopt op de achterflap van zijn nieuwste boek: 'Tijdens de Eerste Wereldoorlog probeerde de Duitse bezetter België intern te splijten. Dat gebeurde door het voeren van een Flamenpolitik, een beleid dat erop gericht was de Vlamingen of in elk geval de Vlaamse beweging in het harnas te jagen tegen België.' Met *Drang nach Westen. De fundamente van de Duitse Flamenpolitik (1870-1914)* (2011), de handeseditie van zijn proefschrift, beet Yammine zich vast in de *Flamenpolitik*. Met *Fake news in oorlogstijd. Duitse mediamanipulatie en de Flamenpolitik (1914-1915)* zet hij dit onderzoek verder.

Opvallend in deze publicatie is het totaal ontbreken van archiefonderzoek. De auteur steunt enkel op gedrukte bronnen en historische studies; als hij archiefbronnen citeert, komen die uit tweede hand. De *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* worden negen keer geciteerd, maar daar blijft het bij. Het boek is vooral een persstudie, gebaseerd op al dan niet gedigitaliseerde kranten.

Bij de geciteerde auteurs valt de dominantie op van Lode Wils. Begrijpelijk, aangezien de Leuvense historicus in 1974 zorgde voor een copernicaans moment in de geschiedschrijving van het activisme, toen hij in zijn boek *Flamenpolitik en activisme* poneerde dat de *Flamenpolitik* het activisme creëerde en niet andersom, zoals tot dan algemeen werd aanvaard. Maar als Yammine Wils meer citeert dan een volledig peloton toonaangevende historici samen – met name De Schaepdrijver, Dolderer, Elias, Müller, Pirenne, Vanacker, Vandeweyer, Vrints, Wende en Willemsen – doet dit toch de wenkbrauwen fronsen. We zouden kunnen

stellen dat Yammine een addendum schreef bij Wils, met Vanacker en Jakob Müller als achtergrond.

De literatuurlijst telt overigens flinke hiaten, zoals het belangrijke boek *Oorlog voor onze gedachten* (2006) van Ismee Tames over het publieke debat omtrent de Eerste Wereldoorlog in het neutraal gebleven Nederland. Het extreem nationalistische *Alldeutscher Verband* acht de auteur terecht belangrijk, maar elke monografie daarover ontbreekt.

Yammine's boek bestrijkt slechts een korte periode en eindigt in 1915, op een moment dat de *Flamenpolitik* volgens tal van historici eigenlijk pas van start gaat. Het concept *Flamenpolitik* blijft bij Yammine uiterst vaag: is die het werk van de Duitse regering, de diplomaten, de pers, het leger of van ultranationalistische verenigingen? Na een inleiding over het polemische karakter van de geschiedschrijving met betrekking tot het activisme, behandelt het eerste hoofdstuk het vooroorlogse spanningsveld, waarin de auteur onder meer aandacht heeft voor hoe de Vlaamse beweging werd gepercipieerd binnen het extreem nationalisme in Duitsland en voor de rol van de Duitse kolonie in Antwerpen.

Het volgende hoofdstuk beschrijft de schok na de Duitse inval in België tot aan de val van Antwerpen in oktober 1914. Yammine heeft het daarbij over de zogenaamde godsvrede, de *modus vivendi* waarbij alle Belgen zich achter koning Albert I scharden en de onderlinge twisten begroeven. Dat is een kernpunt in de *raison d'être* van het activisme. Volgens de activisten verbraken de Franstaligen deze godsvrede met aanvallen op de flaminganten, waardoor die,

naar eigen zeggen, niet anders konden dan ‘actief’ worden en Duitse hulp zoeken. Dat dit argument vals is, was in 1974 één van de belangrijkste stellingen van Wils.

De fortengordel rond Antwerpen, het ‘Sebastopol van het Noorden’ en kernpunt van de Belgische defensie in 1914, was destijds één van de grootste verdedigingssystemen ter wereld en gaf zich snel en in nogal chaotische omstandigheden over. Gezien de vesting was overgegeven door de burgerlijke en niet door de militaire overheden, waren verdachtmakingen niet uit de lucht. De druppel die voor veel Vlaamsgezinden de emmer deed overlopen was een blijkbaar wijdverspreid pamflet *La vérité sur la capitulation d’Anvers* (1914). Dit anti-Vlaamse vlugschrift insinueerde dat de Vlaamsgezinden medeverantwoordelijk waren voor de erg snelle val van de enorme vesting van de havenstad. De activisten zagen daarin de definitieve verbreking van de godsvrede en gebruikten de tekst als rechtvaardiging om Duitse steun te zoeken. Wils bewees in 1974 dat die bewering *fake news* was en dat het activisme pas ontstond na continu Duits aandringen. De Leuvense hoogleraar voegde er toen de boutte veronderstelling aan toe dat het Franstalige pamflet uit 1914 Duits maakwerk was, bedoeld om flaminganten ertoe te bewegen om met Duitsland in zee te gaan.

Yammine beweert dat Wils gelijk heeft, maar brengt geen enkel archiefstuk aan dat aantoonde dat het pamflet inderdaad Duits maakwerk was. Hij maakt wel een uitgebreide literaire en vergelijkende analyse van *La vérité*, maar een effectief bewijs is dat niet. Toch houdt hij vol dat dit aantoonde dat er spoedig na de inval door Duitse instanties een systematische *Flamenpolitik* zou zijn opgezet.

In het hoofdstuk *De Duitse diensten treden in actie* gaat hij in die lijn verder. Een reeks artikelen uit de Duitse pers zou moeten bewijzen dat de eerste generaal-gouverneur Colmar von der Goltz al actief bezig zou zijn geweest met een *Flamenpolitik*. Algemeen wordt aangenomen dat die pas later begon met gouverneur Moritz von Bissing, die in december 1914 aantrad. Die vaststelling doet trouwens geen afbreuk aan Wils’ stelling dat het activisme in belangrijke mate het resultaat was van een heel bewust opgezette Duitse *Flamenpolitik*.

In het hoofdstuk *Radicalisering* poneert Yammine dan dat de flamingantische agitatie aan het IJzerfront vanaf 1916, de zogeheten frontbeweging, werd georkestreerd door het activisme: ‘De *Flamenpolitik* had een groot aandeel in het scheppen van de frontbeweging’ (p. 298). Op dat moment komt de in Leuven gepromoveerde auteur dicht in de buurt van de Belgische patriot Armand Wullus (1893-1969), die met zijn *Flamenpolitik: een ‘front’ aanval* uit 1920 zowel het activisme als de frontbeweging wilde discrediteren.

Leuven University Press omschreef het jongste boek van Yammine in een persbericht als ‘een grensverleggende analyse van Duitse propaganda in België in de beginfase van WOI’, maar die stelling kan ik niet bijtreden. De zonder meer beste recente publicatie over de *Flamenpolitik* en het activisme is Jakob Müllers *Importierte Nation. Deutschland und die Entstehung des flämischen Nationalismus 1914 bis 1945* (2020). *Fake news* van Bruno Yammine lijkt me in de eerste plaats een reactie daarop, maar het boek werd te haastig samengesteld en mist bijgevolg concept, diepgang en duidelijkheid.

Bruno De Corte, historicus en leraar secundair onderwijs

Geschiedtheorie en -filosofie, tijdvakoverschrijdend

Dipesh Chakrabarty, *The Climate of History in a Planetary Age* (The University of Chicago Press; Chicago, 2021) 284p., \$ 25,00 ISBN 9780226732862

Historical Studies and the Anthropocene

The Climate of History in a Planetary Age is the synthesis of Dipesh Chakrabarty's ongoing conceptual struggle with the Anthropocene. On the one hand, it aims to bring a historical view to Anthropocene research. On the other hand, it recognizes that the premises of this historical view need a profound adjustment in order to be able to make sense of the realities of anthropogenic changes in the 'Earth System' in the first place. Whereas the former extent likely resonates with the self-conception of the historical profession, the latter extent calls into question some of the foundational premises of the discipline, such as its humanocentric worldview or its foundational distinction between human and natural histories.

For the most part, the book brings together and further elaborates on a series of reflections on the Anthropocene predicament and its consequences for historical understanding that Chakrabarty published since his pivotal essay 'The Climate of History: Four Theses' in *Critical Inquiry* (2009). In that, it is the paradigmatic example of the common trope about the whole being more than the sum of its parts. The argument of the book does not simply put together the pieces of an existing puzzle. Rather, it integrates previously published articles into a larger thread, illuminated by Chakrabarty's more recent project of translating the Earth System Science notion of the 'Earth System' into a humanist category of the planet. By focusing on the planetary, *The Climate of History in a Planetary Age* testifies to a trajectory of Chakrabarty's engagement with

the Anthropocene predicament, that, over the course of a decade or so, has gradually shifted the emphasis from the notion of the Anthropocene toward the notion of the planetary.

An adequate response to the Anthropocene challenge does not mean abandoning all previous thought. To Chakrabarty, from the very beginning it has meant an attempt to meaningfully answer the question of 'how do we relate to a universal history of life – to universal thought, that is – while retaining what is obvious value in our postcolonial suspicion of the universal' (p. 41). From this starting position, the book attempts to strike a balance between the seemingly contradictory imperatives of a differentiated view of humans embedded in their social worlds and the renegotiation of universalism entailed by the recognition of human beings as geological agents in the Anthropocene. Reconciling these imperatives must consider that the notions of the human – informing the human and the social sciences, the life sciences, and Earth System Science – are manifold: 'humans in their internally differentiated plurality, humans as a species, and humans as the makers of the Anthropocene constitute three connected but analytically distinct categories' (p. 15). Although the different notions of the human can analytically be distinguished, they intersect in the 'conjoined histories' of the human world (especially those of industrial societies), of biological life on the planet, and of the 'Earth System'. 'The climate crisis,' Chakrabarty argues, 'reveals the sudden coming together

– the enjambment, if you will – of the usually separated syntactic orders of recorded and deep histories of the human kind, of species history and the history of the Earth systems, revealing the deep connections through which the planetary processes and the history of biological life interact with each other’ (p. 61).

What complicates the picture is that none of the histories that collide today in the Anthropocene are singular. Nor are the politics of the Anthropocene singular. The politics emerge out the collision of Earth System histories, which have a ‘planetary’ referential framework, and the histories of empires and capitalism, which have hitherto been known to play out on a ‘global’ scale. Chakrabarty guides readers through the intricacies that arise out of the intersection of the ‘global’ and the ‘planetary’ in a carefully written prose. To make complex views accessible and abstract reasoning tangible, the book occasionally mobilizes personal anecdotes in support of scholarly arguments in the most elegant ways. In doing so, it manages to comprehensibly address scientific literature on anthropogenic planetary change, philosophical discussions of history, subaltern modernization projects, and concerns for justice in a differentiated human world as well as the necessity of extending such concerns to the nonhuman world. All these aspects – and many more – are reflected in the final contention of the book’s argument, holding that ‘if my proposition that the intensification of the global has made us

encounter the planet is true, then the age of the purely global, that European empires and capitalism created and that theorists have pondered, and historians have documented and analyzed since the 1990s is now over. We live on the cusp of the global and the planetary’ (p. 204).

The character of the book is one that seeks balance in navigating complexities. Consequently, it will likely be challenged both from the viewpoint of more conventional forms of historical understanding and from viewpoints that see the Anthropocene as a more fundamental challenge. For the former, the finetuning of historical studies and the historical view to the Anthropocene predicament can already appear far too radical. The latter, to the contrary, may see the work of the book as not being radical enough and argue that the Anthropocene demands responses beyond the reconciliation of old disciplinary and new transdisciplinary modes of thinking in historically oriented scholarship. Either way, the fact remains that Chakrabarty’s decade-long engagement, now crystallized in *The Climate of History in a Planetary Age*, has brought Anthropocene research to the mainstream of historical studies. There is no doubt that the book and its conceptual innovations remain central reference points of the Anthropocene debates to come – not only in historical studies but in the entirety of the historically oriented human and social sciences.

Zoltán Boldizsár Simon, Bielefeld University

Hilde De Weerd en Franz-Julius Morche (eds.), *Political Communication in Chinese and European History, 800-1600* (Amsterdam University Press; Amsterdam, 2021) 644 p., € 192,00 ISBN 9789463720038

Op zoek naar wereldwijde parallellen in politieke cultuur

Het boek *The Great Divergence* (2000) van de Amerikaanse historicus Kenneth Pomeranz deed begin 21e eeuw veel stof opwaaien. Het gaf aanleiding tot een groot debat over de divergerende ontwikkelingen in de Europese en Chinese geschiedenis. Terwijl Europa in de 19e eeuw een industriële revolutie doormaakte, resulterend in economische groei en een dominante positie op het politieke wereldtoneel, zou de ontwikkeling van China een tijd lang stagneren, of in ieder geval relatief achterblijven ten opzichte van Europa. De discussies stimuleerden nieuw onderzoek, waarbij sommigen het dominante eurocentrisme bekritiseerden en anderen pleitten voor sinocentrisme.

Deze bundel gaat verder dan een focus op divergentie en kijkt naar opmerkelijke overeenkomsten om zo nieuwe inzichten te genereren over de evolutie van politieke communicatie in Oost en West. Het onderzoek focust daarbij op *literati*, geleerden en hoge ambtenaren, en met name op hun correspondentienetwerken. De meeste auteurs hanteren een microhistorische benadering en richten zich op een enkel individu of een enkele gebeurtenis. Sommige artikelen behandelen casestudies uit een van de twee regio's, andere uit beide regio's. 'Oost' is altijd het Chinese Rijk, vooral in de tijd van de Songdynastie, terwijl 'West' gerepresenteerd wordt door Frankrijk, Engeland, het Romeinse Italië of Byzantium in het tijdvak 800-1600 na Christus.

Met politieke communicatie verwijst dit boek naar de verspreiding van informatie en ideeën over politieke instellingen en gebeurtenissen, alsmede naar de uitwisseling

van politieke kennis, waarden en normen (p. 13). Het gaat niet om het politieke doel dat de heersende elite wilde bereiken, maar om de vraag in hoeverre de bestuurlijke en wetenschappelijke laag onder hen toegang had tot politieke informatie, hoe die informatie terecht kwam bij de bredere lagen van de bevolking, en hoe de politieke communicatie vorm gaf aan politieke identiteiten (p. 14).

Christian Lamouroux schrijft bijvoorbeeld over de reorganisatie van de belastingheffing in China in de 12e eeuw, die zeer succesvol was omdat deze veel meer kennis verschafte over wat er allemaal in de verder weg gelegen districten gebeurde. Filippo Ronconi bestudeert de invoering van het cursieve lettertype in een Byzantijns klooster in de 9e eeuw, wat een grote verbetering voor het bestuurlijke apparaat betekende, omdat klerken nu veel sneller stukken konden kopiëren. De auteurs verwijzen naar elkaars werk en claimen een interessante parallel te zien, maar echt overtuigend is dit niet, omdat de een belastingheffing behandelt en de ander het schrift.

Informatief voor het vergelijkende perspectief is het artikel van Julian Haseldine, die op basis van middeleeuwse Franse en Engelse correspondenties heldere categorieën maakt. Zo is er de categorie brieven die je 'pragmatisch' kan noemen (verzoekschriften, informatie-uitwisseling, of steun zoekend), terwijl een andere grote categorie brieven betreft die vriendschap onderhouden of een andere relatie willen bestendigen. Beverly Bossler en Benoît Grévin vergelijken correspondenties in China en Europa, en stellen vast dat Chinese

brieven vaak informatiegericht waren en dat zij in opzet en formulering vaak een standaardpatroon volgden. De Latijnse brieven waren gedifferentieerder, sterk verschillend in structuur en doel, en richtten zich ook vaak op academische discussies. Een minder succesvolle vergelijking is die van Patricia Ebrey en Margaret Meserve over de bekendmaking van wetgeving aan het grote publiek. Hun analyse betreft het kleine middeleeuwse Rome met 50.000 inwoners en het grote Chinese Rijk met 100 miljoen inwoners, zodat het schaalverschil elke conclusie over berichtgeving aan 'het' volk nogal willekeurig maakt. Wim Blockmans geeft nog een overzicht over de rol van de drukpers in politieke communicatie, waarbij hij op het cruciale verschil tussen China en Europa wijst. Waar China in hoge mate gecentraliseerd en gemonopoliseerd was, was Europa zeer polycentrisch en nauwelijks te controleren, zelfs niet binnen de individuele Europese staten. Andere artikelen bespreken casestudy's over communicatiesystemen,

censuur, masculiniteit in de hoge ambtenarij, lokale *literati*, de introductie van de volkstaal in de politieke instellingen, en de berichtgeving over de val van respectievelijk Kaifeng en Constantinopel.

Als laatste evalueert Robert Hymes het nut van dit soort vergelijkende geschiedenis, waarin vooral gezocht is naar parallellen. De meeste auteurs hebben eigenlijk simpelweg de casestudy's naast elkaar gelegd. Heeft dat nieuwe inzichten opgeleverd? Volgens hem is het jammer dat niet meer gepoogd is om naar verklaringen van overeenkomsten en verschillen te zoeken. Hij schrijft: 'Would finding such parallel cases be enlightenment? I suspect different historians' judgments would differ.' (p. 613) Inderdaad. Ook al zijn de verschillende artikelen stuk voor stuk interessant, als geheel is het vergelijkende resultaat van dit boek nogal bescheiden.

Marjolein 't Hart, Vrije Universiteit Amsterdam/Huygens ING

Jessica Dijkman en Bas van Leeuwen (eds.), *An Economic History of Famine Resilience* (Routledge; London, 2020) 290p., € 36,99 ISBN 9780367776831

Dealing with hunger

An Economic History of Famine Resilience is a multiauthor volume edited by Dr. Jessica Dijkman (Utrecht University) and Dr. Bas van Leeuwen (International Institute of Social History), two specialists in Economic History, who have conducted extensive research and have previously published on the subject. Throughout its thirteen chapters, the book traces different food crises and famines that have occurred in different parts of the world over the last two millennia. Specifically, it analyses how the market, the state (for example, through welfare or interventionist policies and price controls), and civil society (such as wealthy benefactors) responded. The volume reveals how each of these agents had greater or lesser weight and effectiveness in the different cases analysed.

The book explores the various social strategies put into place over the centuries and in different parts of the world, both to prevent famines or alleviate their effects. As some of the chapters – such as Dijkman's on northwestern Europe during the sixteenth and seventeenth centuries – suggest, it is very likely that the consequences of famines in history would have been even more terrible had it not been for these (often combined) efforts. The book also highlights the ideological and religious components of some of the state strategies, as was the case in the Inca Empire, colonial India and twentieth-century China and Russia. The volume emphasizes the fact that the causes of famine are multiple and complex, that these events are rarely due to exclusively natural factors, but more often than not involve human factors. The book also underlines the socially unequal impact of famine throughout history. Not all social

groups were equally affected by famines, as becomes clear in the chapters on the early Roman Empire or the 1840s potato famine in Belgium. In addition, the book gives us numerous clues about the sources, both quantitative and qualitative, available for the study of famines, such as statistics, epigraphic, cadastral, and archival sources, and the chronicles of contemporary observers. These sources are critically analysed, highlighting their limitations, such as the urban bias inherent in the Roman sources generated by the elites, as illustrated in Chapter 3.

The volume joins a small group of recent works, including Curran, Luciuk and Newby (eds.), *Famines in European Economic History. The Last Great European Famines Reconsidered* (Routledge; New York, 2015) and Tonsmeyer et al., *Fighting Hunger, Dealing With Shortage. Everyday Life Under Occupation in World War II Europe. A Source Edition* (Brill; Leiden, 2021), that have paid attention to famines on the European continent. *An Economic History of Famine Resilience* adopts an ambitious spatial and chronological framework, dealing with famines that have taken place on different continents throughout history, from Antiquity to the 21st century. In this respect, the book is original and fills a long-standing historiographical gap, as few works have previously explored this topic in such a broad spectrum. This is precisely one of the most salient features of the book: addressing the phenomenon of famine in a transnational, comparative and long-term perspective.

The volume covers both the centre and the periphery, drawing comparisons between the two, as do the chapters focusing on

Ottoman Anatolia and the Inca Empire, where imperial strategies that benefited the capital region and its hinterland were carried out at the expense of the poorest and most vulnerable areas of the empire. The book looks at both urban and rural areas, taking the opportunity to highlight the similarities and differences between the two spheres. Important efforts are also made to explain regional differences in the impact of famines, as in the chapter on the Belgian famine. The book also discusses the management of famines in both metropolises and colonies, and in both centralised and decentralised states. Furthermore, it explores cases that occurred under both democracies and authoritarian regimes, suggesting that in each case there were differentiated responses.

The volume, which incorporates more than a dozen case studies, is divided into three parts. The first and most extensive part focuses on the pre-modern world, when famines were more extreme than in later periods and coordinated efforts by states, markets and civil societies were less prevalent. The second part pays attention to the modern world. It is argued that the more robust and inclusive coping and communal redistributing mechanisms were, the greater the capacity to cope with food crises. It also debunks myths, such as the notion that China and Russia, two of the states most affected by major famines in the 19th and 20th centuries, were unable to prevent these crises in their territories. It also questions whether the most recent famines could have

been avoided. It is suggested that – although the trigger for these food crises had been a natural disaster – they escalated to the level of ‘famine’ because of the failure of the state and social mechanisms to prevent this.

The third part deals with long-term perspectives, addressing, among other themes, the relationship between famine and migration. In contrast to simplistic ‘*push and pull*’ approaches that establish a direct causal relationship between hunger and migration, it stresses the need to revalue the agency capacity of individuals, and advocates conceiving the relationship between famine and migration as a ‘continuum’ in which intermediate cases predominated.

In short, the volume offers a complex and nuanced picture of famines from Antiquity to the present day. However, while acknowledging the enormous effort required for such coordinated works with transnational and comparative perspectives, there is perhaps a lack of justification for the choice of case studies presented. The same could be said of the chosen ‘*top-down*’ approach, which would have been enriched by a ‘*bottom-up*’ perspective that included, for instance, informal relief and popular responses to famines. The volume would also have been enriched by final conclusions summarising the main ideas defended in this collective work. All in all, the book is a novel and necessary contribution, essential for scholars of the economic and social history of famines.

Gloria Román Ruiz, Radboud Universiteit

Manfred Hettling en Wolfgang Schieder (eds.), *Reinhard Koselleck als Historiker. Zu den Bedingungen möglicher Geschichten* (Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen, 2021) 461 p., € 65,00 ISBN 9783525317297

Reinhard Koselleck als *Universalhistoriker*

Reinhard Koselleck (1923-2006) is een van de belangrijkste Duitse historici van de vorige eeuw. Dat er een symposium aan zijn werk wordt gewijd, verbaast dan ook niet. De hier besproken bundel is het resultaat van zo'n symposium dat in december 2018 werd gehouden aan het *Zentrum für Interdisziplinäre Forschung*, verbonden aan de Universiteit van Bielefeld, waar Koselleck van 1973 tot zijn emeritaat in 1988 hoogleraar Theorie en Didactiek van de Geschiedenis was. Het doel van het symposium was om de veelzijdigheid van zijn werk te bespreken. Koselleck, zo schrijven de redacteurs van de bundel in hun korte voorwoord, zou als *Universalhistoriker* begrepen moeten worden.

Koselleck staat met name bekend om zijn *Begriffsgeschichte* en zijn theorie van historische tijden. De *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* verscheen tussen 1972 en 1997 in acht omvangrijke banden. Het lexicon werd samen met Werner Conze en Otto Brunner uitgegeven. Zij lieten de programmatische en theoretische inbedding van het project aan Koselleck over. Het lexicon richtte zich op begrippen die de overgang van het voormoderne naar het moderne Duitsland tussen 1750 en 1850 inzichtelijk maken. Het bekende begrip *Sattelzeit*, waar Koselleck vaak mee geassocieerd wordt, werd in dit verband geïntroduceerd. Koselleck hechtte aan dit spontaan bedachte begrip echter weinig waarde: deels omdat het niet specifiek naar de versnelling van de tijd in die periode verwijst, deels omdat het Koselleck niet om een eenmalige breuk rond 1800 ging maar om de geleidelijke ontwikkeling in

het sociaal-politieke denken (p. 166-167). De term *Schwellenzeit*, die Koselleck er ook voor gebruikte, heeft zich niet verbreid. Brunner zou zich uit het project terugtrekken. Conze schreef net als Koselleck meerdere artikelen voor het lexicon. Aan beide mederedacteurs is een apart hoofdstuk gewijd.

De bundel kent zestien bijdragen. Achtereenvolgens worden de volgende zaken besproken: de invloed van Martin Heidegger op het werk van Koselleck (Steffen Kluck en Richard Pohle), de briefwisseling met de conservatieve Carl Schmitt (Christof Dipper), de relatie met Brunner (Reinhard Blänkner) en Conze (Wolfgang Schieder) met wie Koselleck de *Geschichtliche Grundbegriffe* uitgaf, de betekenis van Alexis de Tocqueville (Harald Bluhm), Koselleck als sociaalhistoricus in zijn *Habilitationsschrift* uit 1965 (Jürgen Kocka), de rechtshistorische aspecten van de geschiedenis van Pruisen (Monika Wienfort), Kosellecks interesse in wat hij de politieke dodencultus noemde en zijn fascinatie voor ruitersstandbeelden als symbolen van politieke heerschappij (Manfred Hettling), zijn interesse in het beeld in algemene zin (Bettina Brandt en Britta Hochkirchen) en in fotografie in het bijzonder (Tobias Weidner), zijn historicisme (Peter Tietze), zijn conceptie van "Primärerfahrung" (Reinhard Mehring), zijn interesse in politieke theorie die nauw met zijn geschiedtheorie is verbonden (Sebastian Huhnholz), zijn analyse van het historische bewustzijn (Ulrike Jureit) en zijn historische antropologische opvattingen, in het bijzonder het idee dat we van de geschiedenis leren voor zover bepaalde structuren, zoals de werking van machtsverhoudingen in

internationale relaties, zich herhalen (Dieter Langewiesche).

Het eerste inleidende hoofdstuk is geschreven door de redacteuren van de bundel, die elk ook een afzonderlijke bijdrage voor hun rekening nemen. Eerst bespreken zij drie episodens in het leven van Koselleck: het academische milieu waarin hij opgroeide, zijn oorlogservaringen als soldaat bij de Wehrmacht en als Russische krijgsgevangene, en zijn wetenschappelijke 'socialisering'. Vervolgens komt Kosellecks geschiedtheorie aan bod. Kerntaak van de historicus is de analyse van de context waarin mensen handelden, hoe die bepaalde handelingsmogelijkheden bood, en hoe daarmee bepaalde voorwaarden voor (mogelijke) geschiedenissen ontstonden. (Vandaar de ondertitel van de bundel.) Huhnholz formuleert het in zijn bijdrage kernachtig: 'Koselleck vraagt niet wat concreet het geval was, maar hoe het kan (...) dat concreet dit (en niet wat anders) het geval is.' (p. 389)

Ook is er een vroeg opstel van Koselleck uit 1950 in de bundel opgenomen, *Der Jakobinismus und die Französische Revolution*, dat niet eerder in druk verscheen. Al in dit vroege werk komt een centraal motief van Koselleck naar voren: de interesse in de utopie die hij omschrijft als de wens 'meer te willen bereiken dan politiek mogelijk is' (p. 26). Dit motief komt meerdere malen terug in de bundel. Zo lezen we dat Koselleck

wetenschapper is geworden om de utopie een halt toe te brengen (p. 247). Het motief maakt duidelijk dat de relatie tussen politiek en geschiedenis het centrale thema is in het werk van Koselleck.

Het hoofdstuk van Bluhm over De Tocqueville lijkt in eerste instantie een buitenbeentje. Voor Koselleck is de Fransman als verliezer, *Besiegter*, interessant. Als aristocraat had De Tocqueville zijn sociale positie verloren zien gaan. Ook historici als Thucydides en Tacitus rekende Koselleck tot deze groep. Juist als verliezers zouden deze historici een groot inzicht in de loop van de geschiedenis bieden. Voor hen pakten de dingen immers heel anders uit dan dat zij hadden gehoopt of gepland. Daarmee was het voor hen ook urgent te verklaren hoe dit nu zo kon komen. Het perspectief van de *Besiegter* was in het naoorlogse Duitsland vanzelfsprekend actueel (p. 183). Het sluit aan bij een vraag die in verschillende bijdragen terugkomt: Hoe bepaalden Kosellecks eigen levenservaringen zijn onderzoeksinteresses?

Er is geen onderverdeling van bijdragen in deze mooie bundel. Ook is er geen index. Dat laatste is een gemis. De veelzijdigheid van het werk van Koselleck komt wel goed naar voren. Deze rijke bundel biedt zo voor elk wat wils.

Chiel van den Akker, Vrije Universiteit Amsterdam

Selma Leydesdorff, *Oral history. De mensen en hun verhalen* (Prometheus; Amsterdam, 2021) 318 p., € 29,99 ISBN 9789044649772

Geen pasklare antwoorden op de vragen die *oral history* oproept

Oral history en Selma Leydesdorff: er zijn weinig vakgebieden in Nederland die zo sterk zijn verknoot met de naam van één enkele onderzoeker. Het is een grote verdienste dat Leydesdorff deze vorm van geschiedbeoefening in de jaren tachtig op de kaart heeft gezet en sindsdien verder heeft ontwikkeld. Naar haar boek, waarin ze terugkijkt op haar loopbaan en vooruitblijkt op wat er nodig is, werd uitgekeken, temeer omdat interviewen over het verleden tegenwoordig bijna een rage is. *Oral history* is overal. Maar, zo begint Leydesdorff ontzuierend, niet ieder gesprek is geschiedschrijving, en niet al het gebabbel moet bewaard worden (p 12).

Het is een persoonlijk boek, dat soms aandoet als een vertelling. Veel passages zijn geschreven in de eerste persoon. Hoofdstuk 2 is bijvoorbeeld getiteld 'De ontwikkeling van oral history: ik leerde wat de beste manier om te interviewen was en ik koos voor het maken van levensgeschiedenissen.' Dat er ook andere manieren van interviewen zijn die bij andere onderzoeksvragen en -doelen passen, blijft wat onderbelicht. Elders nuanceert ze de stelligheid over de levensverhalen-aanpak: er zijn geen pasklare antwoorden op de vragen die *oral history* oproept, want de onderzoeker werkt met mensen, en dus met onzekere factoren als vergeten en vergissen. Interviewen geeft ruimte voor verwarring. Er is eigenlijk geen blauwdruk voor een juiste methode en de manier van werken moet bij elk onderzoek opnieuw worden bepaald (p. 60). Dat is zeker voor beginnende *oral historians* een belangrijke boodschap.

Tussen de hoofdstukken door zijn er korte essay-achtige teksten toegevoegd, vignetten genoemd. In de sociale wetenschappen

worden vignetten als methode gebruikt bij het interviewen. Het zijn – veelal fictieve – situatieschetsen die aan de geïnterviewde worden voorgelegd om op te reageren, bedoeld om bepaalde opvattingen en waarden naar boven te halen, of om bepaald gedrag beter te kunnen begrijpen of voorspellen. In dit boek dienen de vignetten om bepaalde anekdotes of problematieken uit te lichten. Ze zijn geschreven door Leydesdorff of door een gastauteur. Alleen al de term vignetten duidt op het feit dat de geschiedwetenschap niet het alleenrecht heeft op interviewen als methode. De technologische ontwikkelingen waarover Arjan van Hessen bijvoorbeeld schrijft, en die ook in de onderzoekspraktijk van Leydesdorff zijn doorgedrongen, hebben de vraag naar de multidisciplinariteit van *oral history* alleen maar urgenter gemaakt. Weliswaar wordt ingegaan op getuigenissen in de rechtbank, psychotherapie en journalistieke interviews, maar wat sociale wetenschappers van *oral historians* kunnen leren en andersom, en welke invloed digitalisering heeft op de mogelijke uitwisseling tussen die vakgebieden, is een vraagstuk voor een volgend boek.

Mede vanwege de eclectische opzet is het geen praktisch handboek. Veel belangrijke kwesties, sprekende voorbeelden en praktische handreikingen worden terloops genoemd of zijn verstopt in hoofdstukken die ergens anders over lijken te gaan. Wie zich echter wil laten meevoeren door Leydesdorffs vertelling, kan veel leren. Talrijke voorbeelden uit haar eigen werk en dat van veelal internationale onderzoekers maken theoretische noties concreet. Allerlei namen uit de canon van de *oral history* en ook wat

minder bekende namen en werken passeren de revue. Ook vanwege de vele literatuurverwijzingen is dit boek handig voor wie een indruk wil krijgen van het onderzoeksveld. Hetzelfde geldt voor het overzicht van interviewcollecties en interviewprojecten en de appendix met voorbeelden van toestemmingsformulieren. Het boek gaat in op de ontwikkeling van het vakgebied, en belicht thema's die tot nu toe veel aandacht hebben gekregen: de Holocaust, migratie, gender, geschiedenis van (de)kolonisatie en slavernij, en trauma (Leydesdorffs eigen expertisegebied). Van de vele lichten *oral historians* in Nederland die Leydesdorff mede heeft opgeleid, zijn er ook mensen bezig met heel andere aspecten van de eigentijdse geschiedenis. Het zou goed zijn als daar de komende jaren meer aandacht voor komt.

Aan het slot van haar boek pleit Leydesdorff terecht voor meer coördinatie in het bewaren en toegankelijk maken van mondelinge bronnen. Dit pleidooi komt voort uit de aardverschuiving die zich de laatste vijftien jaar binnen de *oral history* heeft voorgedaan. Voorheen kon het publiek vrijwel uitsluitend kennisnemen van interviews via publicaties. Digitale opnameapparatuur en het internet hebben het opnemen, delen en publiceren van interviews echter vele malen makkelijker gemaakt. Onderzoekers deponeren hun interviews nu bij DANS of een ander archief, met hun al dan niet automatisch gegenereerde transcripten als metadata. Niet alleen heeft dat de transparantie van hun werk vele malen vergroot, ook is nu 'hergebruik' van bestaande interviews in nieuw academisch onderzoek mogelijk.

Mondelinge bronnen zijn daarmee alomtegenwoordig. Maar het gebrek aan systematiek wreekt zich, schrijft Leydesdorff. Welke contextinformatie van interviews moet worden gedocumenteerd om ze als bron voor toekomstig historisch onderzoek te

kunnen gebruiken, en hoe kan dat het beste worden gedaan? Daarvoor zijn best practices, regie en meer openheid nodig. 'Het invoeren van één systeem voor alle archieven speelde een grote rol in het definiëren van een eigen nationaal verleden en was onderdeel van de Nederlandse staatsvorming. Nu is iets soortgelijks nodig om de overgang naar het gebruik van verschillende multimedia-bronnen waarin en waarmee mensen over het verleden vertellen te faciliteren. Maar er bestaat geen nationale politiek voor het opzetten van zo'n gestandaardiseerd archief of beleid.' (p.14) In de wetenschappelijke praktijk is een bijkomend probleem dat NWO vasthoudt aan richtlijnen voor opslag van onderzoeksgegevens die niet sporen met de vertrouwelijkheid van *oral history*. Ook als het gaat om de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) is er meer duidelijkheid nodig. Gezien de grote maatschappelijke en academische relevantie van het vakgebied is het onbegrijpelijk dat Leydesdorffs leerstoel 'Oral history and Culture' aan de UvA niet is gecontinueerd. Het zou goed zijn als een nieuwe hoogleraar *oral history* zich over die vraagstukken kan buigen, voortbouwend op wat onder anderen Leydesdorff heeft verricht.

Susan Hogervorst, Open Universiteit

Diederick Slijkerman en Henk te Velde (eds.), *Slotakkoord. Het einde van politieke levens* (Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum; Amsterdam, 2021) 324 p., ill., € 24,99 ISBN 9789000372416

Afscheid van de Nederlandse politiek

Teleurstelling, frustratie en verbittering, maar ook berusting, voldoening en trots. De emoties die voorbijkomen in deze bundel over het einde van politieke carrières in Nederland lopen sterk uiteen. Tien auteurs hebben zich elk in een eigen hoofdstuk gebogen over de wijze waarop een specifieke politicus of bestuurder – in twee gevallen is het een dubbelportret – afscheid nam van de politiek. Dit fenomeen is niet eerder op deze wijze onderwerp van onderzoek geweest in Nederland. Het resultaat is een publicatie die zich bevindt op het snijvlak van biografie en politieke cultuur. De ambitie die eruit spreekt is dat deze bundeling van biografische deelstudies meer inzicht geeft in de wijze waarop in Nederland afscheid wordt genomen van de politiek.

De biografische hoofdstukken worden voorafgegaan door een – deels eerder gepubliceerd – hoofdstuk waarin historicus Henk te Velde enige ordening probeert aan te brengen in de verschillende vormen die het afscheid van politici aannam. Hij onderscheidt in dit verband vier typen politici, die steeds de aandacht op een ander aspect van het politieke leven richten. Norbert Schmelzer (KVP) en Elco Brinkman (CDA) zijn voorbeelden van de professional. Ze beheersten de technische kant van het politieke vak en stonden klaar om het partijleiderschap over te nemen, maar misten de uitstraling om het grote publiek te bereiken. Hun politieke ambities werden abrupt gefnuikt. Een andere categorie vormen nieuwkomers, zoals Eduard Bomhoff (LPF) en Ella Vogelaar (PvdA). Zij voelden zich aangetrokken tot de politiek, maar bleken niet bestand tegen de grote druk van het politieke bedrijf en bleven na hun

afscheid gefrustreerd en teleurgesteld achter. Het derde type dat Te Velde onderscheidt zijn de grote politieke carrières. Politici als Thorbecke, Kuyper en Den Uyl drukten een stempel op de politiek van hun tijd. Ze hadden evenwel moeite om plaats te maken en eindigden hun loopbaan in mineur. Hoe anders was dat voor politici als Jelle Zijstra (ARP) en Dries van Agt (CDA). Zij waren succesvol en cultiveerden een imago als buitenbeetje. Het zelfgekozen afscheid viel hen niet zwaar.

In de tien hoofdstukken die volgen, wordt een zeer divers pallet aan politieke en vooral bestuurlijke loopbanen in chronologische volgorde gepresenteerd, beginnend bij Alexander Gogol, de bewindsman die in de Bataafs-Franse tijd werk maakte van de hervorming van de overheidsfinanciën, en eindigend met een dubbelportret waarin Ruud Lubbers' vertrek bij de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR vergeleken wordt met dat van chef-dirigent Daniele Gatti bij het Koninklijk Concertgebouworkest. Zowel Lubbers als Gatti moesten het veld ruimen na beschuldigingen van ongewenste seksuele intimiteiten. Het zijn boeiende en goed geschreven portretten door auteurs die in de meeste gevallen een gedegen biografie over de hoofdpersoon in kwestie op hun naam hebben staan.

Een aantal zaken blijkt bepalend voor de wijze waarop een politicus zijn eigen afscheid ervoer. Werd iemand tegen zijn zin van het toneel geduwd of was het politieke einde een eigen keuze? Wat was de reputatie van de betreffende politicus of bestuurder op het moment dat de loopbaan eindigde? En in hoeverre werd een bevredigende invulling

gevonden voor het post-politieke bestaan? Jan Postma laat in zijn bijdrage bijvoorbeeld zien dat Gogol met trots en voldoening terugblikte op zijn carrière. Vanwege zijn deskundigheid en slagvaardigheid was hij een gerespecteerd en gevraagd man. Koning Willem I zag hem in 1821 graag als bewindsmannet terugkeren, maar Gogol weigerde welbewust omdat hij meende te weinig ruimte te krijgen om het beleid naar eigen inzicht vorm te geven. Van een zelfgekozen einde aan de bestuurlijke loopbaan van Gijs van Hall was in 1967 daarentegen geen sprake. De regenteske Amsterdamse burgemeester, die zich onvoldoende bekommerde om de openbare orde en niet om kon gaan met de ludieke acties van Provo, werd door de regering uit zijn ambt gezet. De schuld daarvoor zocht de koppige Van Hall bij anderen, aldus zijn biograaf Dirk Wolthekker. Ook de rechts-radicalen Hans Janmaat keek verbitert terug, nadat hij in 1998 zijn zetel in de Tweede Kamer had verloren. Zijn politieke missie was mislukt, zijn imago zeer slecht en zijn vooruitzichten voor zijn pensioen zonder zinvol perspectief.

Interessant zijn in het bijzonder de bijdragen waarin een link gelegd wordt tussen het einde van een loopbaan en een meer algemene verandering van de politieke cultuur. Zo concludeert Pim Waldeck dat de achttiende-eeuwse 'deugdzaamheid' van Maarten van der Goes van Dirxland, Nederlands eerste minister van Buitenlandse Zaken, zich slecht verdroeg met de napoleontische commandotoon van regeren van koning Lodewijk. Mathijs van Waardt

plaatst (het einde van) het ministerschap van de pragmatische liberalen Floris van Hall en Dirk Donker Curtius in de context van de veranderende verhoudingen die na 1848 ontstonden tussen minister, koning en parlement.

De auteurs hebben het centrale thema op uiteenlopende manieren opgevat en uitgewerkt, deels voortkomend uit de nogal verschillende functies van de hoofdpersonen. Zo gaat het hoofdstuk over Wilhelmina van Han van Bree vooral over de invulling die de voormalige koningin gaf aan haar leven na de troonsafstand. Margit van der Steen onderzoekt in haar bijdrage juist de thematiek van ouder worden en de impact daarvan op het publieke functioneren van Verwey-Jonker als socioloog en publicist.

De individuele bijdragen zijn zonder meer lezenswaardig, maar de diversiteit van de beschreven politieke carrières en de uiteenlopende wijze waarop het centrale thema in de biografische hoofdstukken is uitgewerkt komen de zeggingskracht van de bundel als geheel niet ten goede. De typologie van het eerste hoofdstuk speelt in de analyse in de biografische hoofdstukken bijvoorbeeld verder nauwelijks een rol. In een korte afsluitende conclusie proberen de redacteuren de balans op te maken, maar ze komen uiteindelijk niet veel verder dan wat ze in de inleiding schreven. Afscheid nemen van een politieke carrière is ingewikkeld luidt de wat onbevredigende slotsom.

Chris Hietland, Universiteit Utrecht

Milja van Tielhof, *Consensus en conflict. Waterbeheer in de Nederlanden 1200-1800* (Uitgeverij Verloren; Hilversum, 2021) 296 p., € 39,00 ISBN 9789087048907

De waterstaat als spiegel van het land

Waterbeheer wordt vaak gezien als de hoeksteen van de Nederlandse geschiedenis en identiteit. Nergens anders kon de waterstaatsgeschiedenis – de geschiedenis van de organisatie van het waterbeheer – zich tot een volwaardig onderzoeks domein ontwikkelen. Des te merkwaardiger dat het aantal overzichtswerken over hoe het Nederlandse waterbeheer nu echt georganiseerd werd lange tijd erg beperkt bleef. Gerard Van de Vens *Leefbaar Leegland* uit 1993 komt wellicht het dichtst in de buurt, maar het richtte zich toch vooral op landschappelijke en technologische ontwikkelingen in de omgang met *wetlands*. In *Consensus en Conflict* daarentegen staat de organisatie van het waterbeheer voor 1800 centraal, en de vraag in hoeverre die organisatie, gestoeld op brede participatie, samenwerking en vergaande bestuurlijke autonomie, nu echt zo origineel en uniek was.

Milja van Tielhof doorprijkt moeiteloos alle nog resterende romantische ideeën over middeleeuwse en vroegmoderne waterschappen als wieg van de moderne democratie. Het idee dat ‘ijder die slegts maar een tuijntje in eigendom besit’ evenveel te zeggen zou hebben als een grote gelande, klonk de doorsnee bewoner van het kustgebied als gevaarlijke nonsens in de oren. Zoals de samenleving ongelijk was, was ook de inspraak in het waterbeheer ongelijk. Het lokaal waterbeheer kende wel degelijk een brede participatie, maar deze was niet groter dan in het doorsnee dorps- of ambachtsbestuur. De waterschappen volgden de samenleving eerder dan dat ze die samenleving vorm gaven. Het regionale waterbeheer – de hoogheemraadschappen en het beheer van

de grote rivierdammen – vormde al helemaal de speeltuin van een kleine elite, van Ommelandse jonkers over Hollandse regenten tot dynastieën van plattelandsnotabelen in Staats-Vlaanderen. Als er al participatie in het regionaal waterbeheer was, dan was het een getrapte participatie, waarbij lokale besturen zelf regionale vertegenwoordigers afvaardigden. De algemene evolutie op het vlak van participatie ging overduidelijk naar minder, in plaats van meer, inspraak. Van Tielhof ziet deze evolutie niet noodzakelijk als negatief, maar als een logisch gevolg van toenemende schaalvergroting, monetarisering en professionalisering van het waterbeheer, alsook van een bredere oligarchisering in de samenleving.

Toch mogen we hieruit niet concluderen dat die waterstaatsorganisatie in de Lage Landen weinig bijzonder was. Reeds voor 1300 kwamen een aantal bijzondere instituties tot stand die een brede verspreiding kenden van de Vlaamse kustvlakte tot de Waddenzee (en daarbuiten). Het ging dan bijvoorbeeld om het principe dat iedereen zonder uitzondering bijdroeg in het onderhoud van de infrastructuur. Zo betaalden ook de feodale adel, de geestelijkheid en zelfs de graven van Vlaanderen en Holland mee voor hun grondbezit. Uitzonderingen zoals de vrijstelling voor de Zeeuwse vronen bestonden, maar waren schaars en werden als problematisch gezien. De verdeling van de lasten was vaak in verhouding met het grondbezit. Ook de verregaande autonomie ten opzichte van het landsbestuur blijft verbazen. Graven en stadhouders probeerden hier en daar te bemiddelen bij geschillen, maar structureel ingrijpen konden of wilden

ze niet. Dat kleine polders en grote regionale waterschappen een eigen grondbelasting – omslag – mochten innen, bleef de norm. Ook het idee van ‘waalplicht’ vinden we reeds voor 1500 geformuleerd. Bij dijkdoorbraak of overstroming was een groter gebied medeverantwoordelijk voor het herstel van het ‘waal’ (‘wiel’) in de dijk.

Andere originele instituties overleefden de middeleeuwen dan weer niet, zoals de ‘teerschouw’ of ‘inrijdende schouw’, waarbij het dijkcollege kwam eten en drinken op kosten van nalatige eigenaars tot deze hun deel van de onderhoudstaken voltooid hadden. Nog andere instituties werden alleen maar krachtiger en universeler. Het bedijkingsoctrooi bijvoorbeeld stoelde op het recht van de overheid op buitendijkse gronden, en gaf deze in concessie aan wie ze wilde bedijken. In een van de weinige comparatieve stukken van het boek, toont coauteur Piet van Cruyningen aan dat deze Nederlandse bedijkingen en droogmakerijen vlotter verliepen dan soortgelijke projecten in Frankrijk of Engeland. Door het preventief uitschakelen van gemeenschappelijke eigendomsrechten van omwonenden en het zoeken naar compromissen en financiële tegemoetkomingen voor al wie legitieme schade kon aantonen, konden grote projecten in de Republiek worden doorgezet. Het blijft onduidelijk waarom die voortdurende zoektocht naar compromissen wel resultaat opleverde als het ging om private landaanwinningsprojecten, maar faliekant mislukte als het ging om publieke belangen als het rivierbeheer en de duurzame financiering van de bestaande zeekeringen.

In jaren van onderzoek ontwikkelde Milja van Tielhof een duidelijk eigen visie op de Nederlandse waterstaat. Deze komt het best tot uiting in haar kijk op ‘gemeenmaking’: de

overstap van de oude onderhoudsplichten in natura, de zogeheten verhoefslag, naar een geldelijke bijdrage voor centraal onderhoud. De oude regeling raakte rond 1500 achterhaald. Moderne landbouwbedrijven hadden simpelweg geen tijd meer om dijken en waterwegen te onderhouden en het was efficiënter om een financiële bijdrage tot het onderhoud te leveren. De vraag naar gemeenmaking kwam dan ook vaak vanuit grote eigenaars en (pacht-)boeren, en een sterke stedelijke aanwezigheid bevorderde het proces. Ook was er een vorm van hoger of staatsgezag nodig om het geheel te sanctioneren en de gewoonterechtelijke tegenstand te *overrulen*. Hierbij vormden acute crises als watersnood de belangrijke katalysators. Voor Van Tielhof bewijst dit dat de waterstaat niet statisch was, maar zich voortdurend aanpaste aan een veranderend sociaaleconomisch en politiek landschap. Hierdoor ontstond er ook niet één Nederlands model van waterbeheer en bleven de verschillen binnen en tussen regio's groot.

Dit inzicht maakt van *Consensus en Conflict* een belangrijk boek. Het toont de uitzonderlijke institutionele creativiteit in de waterstaat van de Lage Landen voor 1800, een creativiteit die wel degelijk voortvloeide uit brede participatie, voortdurend overleg en een zoektocht naar compromissen. Maar die bijzondere instituties waren niet alleen zeer divers, ze waren ook waardeloos indien ze niet voortdurend aangepast werden aan de veranderende context. Dat is een belangrijke boodschap, en we kunnen alleen maar hopen dat *Consensus en Conflict* net als *Leefbaar Laagland* dertig jaar geleden snel ook in het Engels wordt vertaald.

Tim Soens, Universiteit Antwerpen

Eric Vanhaute, *Peasants in World History* (Routledge; Londen, 2021) 156 p., £28,00 ISBN 9780415740944

Peasants aan de frontier. Het mondiaal verleden en toekomst van *peasants*

Het einde van de *peasants* wordt al decennialang aangekondigd. (De term wordt in het Nederlands vaak vertaald als 'boer', al dekt dat niet de hele lading.) Twee dominante narratieven over de rol van *peasants* in de moderne wereld zijn, allereerst, snelle *depeasantisation* als voorwaarde voor de overgang naar een kapitalistisch landbouwsysteem en, ten tweede, de veralgemenisering van de Europese ervaring waarin *peasantries* opgaan in (post-)industriële samenlevingen. Deze narratieven houden echter geen stand. *Peasantries* blijven bestaan in een sterk globaliserende en neoliberale wereld en maken in diverse werelddelen uiteenlopende ontwikkelingen door. Sociale wetenschappers buigen zich al jaren over de vraag hoe deze gemeenschappen standhouden. Om inzicht te krijgen in deze '*peasant question*' is volgens Vanhaute historische kennis over de rol van *peasantries* binnen transformaties in kapitalistische werelddelen nodig. Dit is precies wat Vanhaute met *Peasants in World History* heeft gedaan en waar ook de meerwaarde van deze studie ligt.

Peasants in World History is onderdeel van de Routledge 'Themes in World History' serie en is te plaatsen binnen het interdisciplinaire gebied '*peasant studies*'. Qua literatuur en vakgebied bevindt het werk zich op het snijvlak van wereldgeschiedenis en rurale sociologie. Het is vooral de (rurale) sociologie waar Vanhaute een belangrijke bijdrage aan levert door agrarische ontwikkelingen en de daarmee gepaarde theorieën over '*peasantisation*' en '*depeasantisation*' te historiseren. Volgens Vanhaute zijn deze theorieën dikwijls teleologisch of essentialistisch, in de zin dat *peasants* worden gezien

als een opzichzelfstaande sociale groep die vanzelfsprekend verdwijnt of juist blijft voortbestaan. In plaats daarvan ziet Vanhaute '*peasantisation*' en '*depeasantisation*' als een doorlopend proces van groei, krimp, aanpassing en verzet, dat niet in een universeel lineair proces gevat kan worden. Dit illustreert hij door verschillende *peasant* transformaties in de geschiedenis te analyseren.

Een wereldgeschiedenis schrijven over verschillende *peasantries* is een ambitieuze onderneming. Vanhaute begint zijn analyse in het negende millennium v.Chr., toen de eerste landbouwers experimenteerden met de domesticatie van planten en dieren, en eindigt rond het jaar 2000. Doordat het boek slechts 156 pagina's telt, is de informatiedichtheid erg hoog, wat de leesbaarheid geen goed doet. Desalniettemin is het boek helder gestructureerd. Duidelijke theoretische en methodologische keuzes geven de lezer het nodige houvast.

Om verschillende *peasantries* te contextualiseren en te analyseren maakt Vanhaute gebruik van een genealogie van regimes, gebaseerd op de voedselregimetheorie van Harriet Friedman en Philip McMichael. Deze marxistische benadering uit de jaren tachtig, gericht op het voedselsysteem en diens rol in de ontwikkeling in het globale kapitalisme, maakt het mogelijk om te analyseren hoe *peasantries* op een specifieke plaats en tijd intern georganiseerd waren en zich extern verhiielden tot de wereldmarkt. Daarnaast is het concept van '*peasant frontiers*' een rode draad in het boek. Dit perspectief omvat volgens Vanhaute '*the imbalances of incorporation processes, emphasizing the role of peoples living in the margins and friction zones*' (p. 7). Het centrale argument is dat *peasantries*

aan de basis stonden van geografische en economische expansie van staten en de motor waren van hun sociaalecologische veerkracht.

Deze frontiers bepalen ook de structuur van het boek. Na een inleidend hoofdstuk is de titel van het tweede hoofdstuk 'New Frontiers' en van het derde hoofdstuk 'Extending Frontiers'. Deze hoofdstukken vertellen het verhaal van de overgang van eerste *peasants* naar agrarische staten in 3000 v.Chr. waarna deze staten langzaam *peasants* incorporeerden door bijvoorbeeld privé-eigendom te introduceren en het platteland te commercialiseren. De resterende hoofdstukken, 'Interconnecting Frontiers', 'Intensifying Frontiers' en 'Globalizing Frontiers', vertellen het verhaal van een globaliserende wereld, vanaf 1500 gekenmerkt door imperiale en commerciële expansie. Het geheel werkt toe naar het laatste hoofdstuk, de epiloog: 'The End of Frontiers'. Vanhaute kondigt hier het einde van de frontierrol van *peasants* aan, maar dit is volgens hem niet het einde van deze sociale groep. De rol van *peasants* dient wel herzien te worden. De auteur suggereert enkele pistes voor onderzoek naar *peasantries*, bijvoorbeeld als sociale tegenbewegingen. Hoewel de frontiers de drijvende kracht zijn van het narratief, zorgt het raamwerk van '*peasant regimes*' ervoor dat het werk niet vervalt in een teleologische analyse.

Het werk heeft een sterk sociaaleconomische focus, hetgeen past binnen het

oeuvre van Vanhaute. Meer aandacht voor de culturele uitingen van *peasantries* en de rol van identiteit in de '*peasant question*' was een interessante toevoeging geweest. Door de omvangrijke materie is een sterke focus echter wel nodig. Vanhaute lost dit goed op door de verwevenheid van de socio-economische (*peasants*) en socioculturele kant ('*indigenoussness*') te benoemen, maar hij laat zich daarbij niet verleiden uit te wijden over sociaal-culturele aspecten van de '*peasant question*'.

Naast een waardevol wereldhistorisch overzichtswerk kan het boek ook worden gezien als een startpunt voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar *peasantries* als agenda bepalende sociaal-politieke actoren. Een goed voorbeeld is voedselsoevereiniteit. Dit concept is bedacht door *peasant* organisaties en het omschrijft het recht om voedsel op een sociaalecologisch verantwoorde manier te produceren. Hierin staan de producenten en consumenten centraal en niet wereldmarkten en bedrijven. Concepten als deze vinden weerklank bij de sociale wetenschappen, maar historische studies blijven uit. Zoals Vanhaute stelt in zijn conclusie: 'The peasant question is not solved yet. It will remain one of the fundamental questions of the twenty-first century.' (p. 141) Zijn boek kan dan ook gelezen worden als een oproep aan historici om zich ook in deze debatten te mengen.

Amber Striekwold, KU Leuven